

ԵՂԵՌՆԻ ԼՌՈՒԹԻՒՆԸ

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ԱՐՁԱԿԻՆ ՄԷՁ՝

ՅՂՈՒՄ

Յետագայ տողերը կը գրադին Կոստան Զարեանի արձակ գրականությունամբ, ու աւելի ճիշտ այն գործերով, որոնք Հայրենիք Ամսագրին մէջ հրատարակուեցան 1926էն մինչեւ 1937: Թիւով հինգ հատ են այդ գործերը: Առաջին երեքը լոյս տեսան 1975ին Երկիր վերնագրուած հատորով մը Պէյրութի մէջ՝ «Անցորդը եւ իր ճամբան», «Արեւմուտք», «Քաղաքներ»: Միւս երկուքը՝ «Բանկօօպը եւ Մամուլին Ոսկորները» անաւարտ վէպը ու «Երկիրներ եւ Աստուածները» հատորով լոյս չէին տեսած տակաւին երբ այս տողերը կը գրուէին¹: Մեր աշխատասիրութիւնը մէկ քով կը ձգէ Զարեանի բանաստեղծական գործը, ինչպէս նաեւ 1943ին լոյս տեսած «Նաւը լերան վրայ» վէպը, ու ատկէ ետք հրատարակուած արձակները: 1926էն մինչեւ 1937 լոյս տեսած արձակներուն սահմանափակուելու որոշումը իր բնական բացատրութիւնը կը գտնէ ներկայ ուսումնասիրութեան ընթացքին:

Ուսումնասիրութեան առաջին բաժինը՝ զաղափար մը կու տայ Զարեանի մտային եւ ստեղծագործական ընթաժիրին մասին, ու յետոյ՝

* Մանօթութիւն եմագրութեան. Յարգելի յօդուածագիրէն կ'իմանանք, որ Անրկայ վերլուծական քննարկ կրող ուսումնասիրութիւնը կատարուած է շուրջ տաս տարիներ առաջ, իւրեւ առ իր կարծիքը բացարձակապէս չէ փոխած Կ. Զարեանի մասին: Յօդուածագիրը ծանօթ է նաեւ, որ Զարեանի կենսագրութեան վերաբերեալ բաւարար լոյս սփռող պրօպտումներ կատարուեցան վերջերս (Հմտ. օրինակ՝ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԻՆՈՍԵԱՆ, Կ. Զարեանի վերլուծութիւնը, տե՛ս «Բազմավէպ», 1991, թիւ 1-2, էջ 268-280), որոնք կրնան նպաստել աւելի լաւ մանջալու ուսումնասիրութեան առարկայ գրազէտը:

Ընթերցողը, այս աշխատութեան մէջ պիտի գտնէ վերլուծական իշխանացի մը գեղեցիկ արտացոլումը, որ յատուկ է Մ. Նշանեանին:

1. Մինչ այդ Բանկօօպը լոյս տեսաւ հատորով, Անթիլիաս, 1987ին:

կը փորձէ բացայայտել «հեռաւորում»ի դերն ու նշանակութիւնը իր զիրքաւորումներուն ու իր փորձառութեան մէջ: Երկրորդ բաժին մը «Բանակօօպ»ի ծախողութեամբ կը զբաղի, եւ ատկէ կ'անցնի Եղեռնի «լուծեան» Զարեանի գործին մէջ: Հոս կը տեսնուի թէ Զարեանի գլխաւոր փորձառութիւնը այդ տարիներուն՝ «վախճանական փորձառութիւն»ն է: Այս փորձառութիւնը, աւելի ճիշտ բառով մը՝ փորձընկալումը, առանցքը կը կազմէ հոս տպուած բոլոր մասնակի ընթերցումներուն: Տուեալ մը չէ՝ ան, այլ՝ պեղելիք դաշտ մը: Գրութեանս վերջին բաժինը, հոս՝ զեղչուած, մշակոյթ ու քաղաքակրթութիւն գոյզ յաղցըները կը քննէր Զարեանի ու գերման փրկստփայ՝ Շփենկլլըրի մօտ, բացայայտելով վախճանական փորձառութեան մէկ նոր ու կարեւոր երեսակը²:

1

Երբ հոս ու հոն՝ «արուեստագէտ» սերունդի ներկայացուցիչներուն ծննդեան հարիւրամեակները կը տօնուին, Զարեան կը մնայ ստուերի մէջ: Հարցադրման չ'ենթարկուիր նոյնպէս սերունդի մը դուլութեան իրողութիւնն ու նշանակութիւնը: Զարեանի ներկայութիւնը 1914ին Վարուժանի եւ Յ. Օշականի կողքին կ'ընդունուի իրրեւ պատմական փաստ, նկատի չ'առնուի իբրեւ գրական հարց³: Վարուժան, Օշական, Զարեան համաստեղութիւն մը կազմած են, որուն չըջագիծը եւ ներքին կապակցութիւնները երեւան եկած են կարճ չըջան մը Մեհեան հանդէսի ծիրէն ներս⁴: Համաստեղութեան բեւեռները կարելի է նկատի ունենալ եւ կարգաւ մէկը միւսէն անկախ, անկասկած: Բայց իրենց խմբաւորումը պատմական փաստէն անդին երեւոյթ մըն է, զոր նէոռոմանտիզմի պատմադիտական պիտակն ալ անկարող է բացատրե-

2. Այդ բաժինը առանձին լոյս տեսաւ Կալէ տարեգրքի առաջին համարին մէջ, Փարիզ, 1989:
3. Տն'ս Վ. Գարրիէլեանի Վարուժանին նուիրուած հատորին (Երեւան, 1982) նախա-վերջին գլուխը, որ կը ծաղկէ Զարեանի ելոյթները Վարուժանի եւ «Հեթանոսական» չարժանի գէմ, փոխանակ ստեղծելու հարցադրութիւն մը, որ բանար մեր աչքին այդպիսի վէճ մը կարելի դարձնող հասարակաց գետինը:
4. Մեհեան, Հանդէս Գրականութեան եւ Արուեստի, 1914ի Յունուարին սկսաւ լոյս տեսնել Պոլսոյ մէջ, ու տեսնց մինչեւ 1914ի Յուլիս ամիսը, ընդամենը՝ 7 համար: Առաջին համարը կը պարունակէ հոշակաւոր հանդանակ մը, որուն տակ հինգ ստորադրողներու անունները կ'երեւին՝ Ահարոն Տատուրեան, Բարսեղեան, Յակոբ Բիւֆեհեան (որ յտադարչին պիտի ստորագրէր Օշական), Դանիէլ Վարուժան եւ Կոստան Զարեան: Տն'ս Մեհեան Հանդէսի մասին ընդհանուր բնորոշման փորձի մը համար՝ «Գրական Կանգնումը» վերնագրուած ուսումնասիրութիւնս, Կամ Հանդէսին մէջ, Փարիզ, 1987, ու Ages et usages de la langue arménienne հատորի մէջ, Փարիզ, 1989, ուր հարցը կը վերաբերի աւելի լեզուի եւ արուեստի յարաբերութիւններուն:

յու⁵: Քաղաքացիական եւ վանդակաբանական գաղափարները կը գործեն երեք գլխավոր բեկումներուն միջեւ, այնպէս ինչպէս պիտի գործէին ելեկտրականացած մասնիկներու միջեւ, ոյժեր որոնք անմիջական կապ մը չունին ուրեմն հոգեբանական համակրութեան կամ հակակրութեան հետ: Գեղադիրական սկզբունքներէն անդին, հոգեբանական երեւոյթներէն անկախ՝ յարակարծական միասնութեան դաշտ մը բացուած է հոս, զոր պարտինք նկատուման առարկայ դարձնել նորոգուած ակնարկով մը:

Յոսանկիւնին ծանրութեան շարժական կեդրոնը կը գտնուի մեր կարծիքով՝ Մեհեանի հանդէսին մէջ: Բայց քանի որ երեք հեղինակներն ալ պատկառելի գործեր տուած են կա՛մ 1914էն առաջ Վարուժանի պարագային, կա՛մ անկէ ետք Օշականի եւ Ջարեանի պարագային, կրնանք նաեւ այդ գործերուն մէջ մտնել, չմոռնալով որ յետին նպատակն է համաստեղութեան հանգոյցը քակել: Պատկերը որ կը պարզուի մեր առջեւ սերունդի մը պատկերն է: Համաստեղութիւնը անձնաւորութիւններու պարզ գումարումը չէ, այլ պատմական եւ քննադատական մօտեցումին ցարդ անմատչելի ոյժերու հաւասարակշռութեան պահ մը: Պատմութեան ենթական հոս՝ սերունդն է, տուեալ համաստեղութիւնը: Ներկայ տողերուն ծրագիրն է՝ Կոստան Ջարեանի նըշուած էջերը կարգալ այդ գիտանկիւնէն մեկնելով, սերունդին ընդհանուր պատկերը վերականգնելու ցանկութեամբ, ինչ որ կ'ենթադրէ միաժամանակ նկարագրական եւ վերլուծական կեցուածք մը: Հոս հրամցումաձը մենագրութիւն մը չէ ուրեմն: Ջարեանի գէմքը վերականգնելու եւ արժեւորելու փորձ մըն ալ չէ: Այդ մէկը տարբեր ծրագիր մը պիտի ըլլար, որուն նախատուեալները ամէն պարագայի՝ չունիմ տրամադրութեանս տակ: Առ այժմ հոս պարզուած ծիրին մէջ՝ Ջարեանի գործին քանի մը ցայտուն գիծերուն չուրջ անդրադարձ մը:

* * *

Ջարեանի գրական կեանքը կարելի է ըսել թէ Մեհեանի խմբաւորումով կը սկսի: Ատկէ առաջ իր ստորագրութիւնը կրող հայերէն գրութիւն գրեթէ չկայ: Հանդէսին մէջ իր հրատարակած գրութիւնները կ'անդրադառնան արուեստի յղացքին, արդիականութեան, կը շօշափեն

5. Կ'ակնարկեմ Ստեփան Թովչեանի կարեւոր ուսումնասիրութեան Մեհեանի շրջանին մասին: Ս. Թովչեան կը գործադրէ գրականութեան պատմութեան մարզին պատկանող ստորագրութիւններ, որոնցմէ կը վրիպի բնականաբար համաստեղութեան երեւոյթին ու միաձանական փորձառութեան էութիւնը: Չիս հետաքրքրող պատմական պահին ընդմէջէն՝ այդ փորձառութեան բացայայտումն է: Վիսձանականը մեր հարցն է, ինչպէս այդ սերունդին: Իրենց կողմէ փորձարկուած, ուրեմն՝ չբացայայտուած տակաւին:

ապագայապաշտութեան հարցը, կը ստեղծեն Վարուժանի դէմ վէճ մը (Վարուժան առաջին օրերուն իսկ՝ հեռացած էր խմբակէն) ու ընդհանուր առմամբ ծրագրային ընոյթ մը ունին: Չեն հիմնուիր եղածին վրայ, այլ կը ծանուցանեն գալիք գործը: Այս էջերուն մէջ տեղի ունեցած խմորումը ամէն պարագայի՝ պէտք է ուսումնասիրուի ըստ ինքեան: Զարեանի գաղափարները արձանագրուած են հոն, բայց առաջին ակնարկով՝ կապը շատ թոյլ է յաջորդ տասնամեակներու ընթացքին տրուած գործին եւ այդտեղ ծանուցուած ու ծրագրուած արուեստին միջեւ:

Մինչեւ համաշխարհային երկրորդ պատերազմ՝ երեք հատոր հրատարակած է Զարեան: 1921ին՝ Օրբիի Պսակը, Պոլիս, 1931ին՝ երեք երգեր, Փարիզ, 1933ին՝ Տատրագումի Հարսը, Պոսթըն: Երեքն ալ՝ բանաստեղծութիւն: Զարեան չէ դադրած ինքզինք իրեն բանաստեղծ նկատելէ ու ներկայացնելէ: Բայց իր գործը ունի ուրիշ երես մը. մեր աչքին շատ աւելի կարեւոր, ու շատ տարբեր առաջինէն, ընոյթով ու ճակատագրով: Հայրենիք ամսագրին մէջ լոյս տեսած արձակներուն մասին է խօսքը⁶: Բոլորը, բացի «Բանկօօպ»էն՝ յուշերէ եւ ճանապարհորդական նօթերէ կազմուած, բնութագրումով մը որ կը մնայ սակայն արտաքին ու կը կարօտի վերանայումի: 1943ին է որ Զարեան Պոսթընի մէջ կը հրատարակէ իր հռչակաւոր վէպը՝ Նաւը լիբան վրայ: Այդ վէպը պիտի վերատպուէր 1963ին, Երեւան, յայտնի յապաւումներով եւ փոփոխութիւններով, որոնք ստուեր մը պիտի ձգէին Զարեանի անձին ու գործին վրայ⁷: Զարեանէն լոյս տեսած է վերջին հատոր մըն ալ,

6. «Անցորդը եւ իր ճամբան»՝ Հայրենիք, Հոկտ. 1926էն մինչեւ Փետր. 1928: «Արեւմուտք» Օգոստոս 1928էն մինչեւ Յունուար 1929: «Բաղաբները» Յունիս 1930էն մինչեւ Նոյ. 1930: Այս երեք գործերը խմբուած են 1975ին Անթիլիաս լոյս տեսած երկերուն մէջ: «Երկերներ եւ ասուածներ», Հայրենիք, Հոկտ. 1935էն մինչեւ Փետրուար 1937, լոյս չէ տեսած հատորով: Երկու մասի բաժնուած է՝ «Սպանիա» եւ «Միացեալ Նահանգներ»: «Բանկօօպը եւ Մամուլի ոսկորները» վէպը լոյս կը տեսնէ Հայրենիքի մէջ Նոյ. 1931էն մինչեւ Դեկտ. 1933:

7. Զարեան 1962ին կը դառնայ խորհրդային քաղաքացի, եւ կը «ներդադմէ»: Իր հետը կը տան ձեռագիրները եւ Սփիւռքի մէջ հրատարակած գործերը: Ունի հայաստանեան պատկան մարմիններու խոստումը՝ զանոնք չուտով հրատարակելու, Ամբողջական Գործերու ծրագրով: Մրգիլը չ'իրագործուի: 1963ին լոյս կը տեսնէ 1943ի վէպին նոր հրատարակութիւնը: Դժուար է գիտնալ, թէ ո՞ր չափով հոն արձանագրուած հարիւրաւոր փոփոխութիւնները Զարեանի աշխարհահայեացքին չըբափոխութեան վերագրելի են: Ու ո՞ր չափով ստիպողական տուրք մըն էին, Հայաստանէն ներս մուտքը վճարելու համար: Պողոս Մնայեան ամբողջ հատոր մը նուիրած է այս հարցին՝ Աւագափրած Նաւը վերնագրով, Պէյրուսի, 1964: Հոն կը գրէ ի միջի այլոց հետեւեալը. «... այս մաքրաջրումը Նաւը լիբան վրայ վէպին հարադատութիւնը միայն խոցելի չի դարձնէր, այլ կասկածելի կը դարձնէ Զարեանի արձակ գրականութեան համարեալ ամբողջութիւնը: Ի վերջոյ գրական գործ մը կը կրէ հեղինակին զրօշմը, հեղինակին համարումը, համոզումը, գուրգուրանքը պէտք է ընկերաշայ

յետ մահու հրատարակություն՝ Գիրք Դիցազմերգութեանց խորագրով, Երուսաղէմի մէջ⁸։ Զարեանի գէմբին այսօր որոշ չափով ստուերի մէջ ըլլալու պարագան չի բացատրուիր սակայն միմիայն վերջին տարիներուն առած քայլովը։ Զարեանի գրականութեան արտաքին բայց կարեւոր յատկանիշներէն մէկն է՝ անհատապաշտութիւնը։ Հաւանաբար անձին ալ գերակշռող գիծերէն մէկն էր։ Այնպէս որ հաղորդ չէ մնացած ան իր հոգեխառնութեան պատճառով՝ զանգուածային շարժումներուն։ Ու իր գրականութիւնն ալ յատուկ տեղ մը չէ գտած հայ կեանքի վերջին տասնամեակներու տիրական հոսանքներէն ներս։

Բայց աւելի լարդ է կարծեմ՝ իրողութիւնը։ Կապուած է համաստեղութեան միւս երկու բեւեռներուն հետ Զարեանի յարաբերութեան։ Զարեան և Օշական նոյն սերունդին կը պատկանէին։ Երկուքին ճակատագիրները զուգահեռաբար ընթացած են տասնամեակներով, երբեմն այնքան մօտ իրարու, բայց իրենց ընդհանուր գիծերուն մէջ՝ ամբողջովին հակամարտ։ Յ. Օշական յաճախ առիթը ստեղծած է Զարեանի մասին իր տհաճութիւնը յայտնելու։ Եթէ հետեւինք Համապատկերի մէջ ըսուածին, մենագրութիւն մըն ալ գրած է իր մասին, մինչև այսօր անյայտ ու անտիպ մնացած⁹։ Այլ տեղ՝ կ'ըսէ թէ «խօսիլ ... Կոստան Զարեանի վրայ՝ կը նշանակէ Սփիւռք վերլուծել»¹⁰, ինչ որ ալ ըսել ուզէ առ այժմ այդ բանաձևումը։ Մինչդեռ Զարեանէն տող մը չկայ ո'չ միայն Օշականի մասին, այլև Սփիւռքի հայ գրականութեան մասին ընդհանրապէս։ Ժխտական փաստ մը չէ անշուշտ այդ պարագան։ Ինչ կը վերաբերի Զարեանին՝ փաստ մըն է միայն ինքն իր աշխարհով կ'անուամբ ըլլալուն։ Ու իր աշխարհը Սփիւռքը չէր։ Սփիւռքի բնակիչ ընդունիլ ինքզինք՝ գաղթական ըլլալ էր իր աչքին։ Մինչ-

այդ գործին՝ համարում մը, համոզում մը, գուրգուրանք մը առաջացնելու համար ընթերցողին մէջ» (ամբ, էջ 167)։ Պիտի չուզէի լռութեամբ անցնիլ Զարեանի կեանքն ու գործը ստուերող այս իրադարձութիւններուն վրայէն։ Այն ստուերը որուն մէջ կը գտնուի այսօր Զարեան՝ ինքը իր ձեռքով ստեղծած է, զժրատարար։ Բայց աւելի լաւ գիտնալով այսօր չեկայական մեթոտներու նորութիւններն ու կոպտութիւնները, չենք բաժնիք մնալանքին սնուցած «կասկածանք»ը։

8. Գիրք Դիցազմերգութեանց, Երուսաղէմ, օպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1978։ Հատորին մէջ՝ ուրիշ որեւէ տեղեկութիւն չկայ, իրրեւ յառաջարան կամ վերջարան, բացատրելու համար օրինակ՝ հրատարակութեան պայմաններն ու պարագաները։
9. Տե՛ս Համապատկեր Արեւմտահայ Դրակմունքեան, Հատոր Ա., Երուսաղէմ, 1945, էջ 21։ Հոս ափիւրհահայ գրականութեան քանի մը անուններ թուելէ յետոյ, Օշական կ'աւելցնէ. «ատենցմէ Զարեան ու Համաստեղ ինկած են թաւարար վերլուծման գտած» գէմբի մը շնորհը, զպրոցական աշխատութեան մը մէջ, որ ձեռագիր կը գործածուի ժառանգաւորացնէ ներս»։ «Գպրոցական աշխատութիւն» րաւորով՝ Օշական իր ոճին կրճատողական սովորութիւններուն համաձայն կ'ուզէ բսել՝ ուսուցումի պէտքերուն համար պարտաւստուած։
10. Տե՛ս Սփիւռքի և իրաւ բանաստեղծութիւնը, Երուսաղէմ, 1946, առաջին ծանոթութեան վերջին տողերը։ Օշականի այս մենագրութիւնը վերատպուած է այսօր Համապատկերին չարքին մէջ, Հատոր Թ., տե՛ս էջ 427։

զեռ ինքը կ'ուզէր ըլլալ ոչ թէ գաղթական, այլ տարագրեալ¹¹: Հսկայ տարբերութիւն մը կայ երկուքին միջեւ: Առաջին մօտեցումով՝ գաղթականը կ'ապրի նոր աշխարհի մը մէջ, իր երկիրը ունենալով իր ետին, մինչդեռ տարագրեալը տեւական «անցորդ» մըն է նոր աշխարհէն ներս, ու իր երկիրը ունի իր առջին, ինչ ձեւով ալ ըլլայ: «Ապագայապաշտ» ըլլալու եղանակ մը: Հպարտութեան նշան մը նաեւ, ըսփիւռքեան նուաստացումներուն չենթարկուելու ձեւ մը: Մնաց որ այդ կեցուածքով՝ Զարեան Սփիւռքէն ալ տարագրեց ինքզինք, այս անգամ՝ կամովին: Իմաստէ, թերեւս՝ գոյութենէ զուրկ մնացին իրեն համար Սփիւռքի ներկան ու Սփիւռքի գրականութիւնը:

2

Զարեան ծնած է 1885ին Կովկասի մէջ: Նախակրթութիւնը Պաքու ստացած է, ու պատանեկան տարիները Փարիզ անցուցած: Համալսարանական կրթութիւն տեսած է Պրիւքսէլի մէջ, ուր սկսած է նաեւ ֆրանսերէն գրել, առնուազն քանի մը յօդուածներ, որոնց կ'ակնարկէ Մեհեանի մէջ 1914ին¹²: Յետոյ գտնուած է Ժընեվ, եթէ հաւատք ընծայենք «Անցորդ»ին մէջ տեղ գտած ինքնակենսագրական նշումներուն: Հոն իր հաւաստումով՝ ռուսերէն գրած է Լենինի թերթին մէջ: Բայց կ'երեւի իտալերէն գրած է նաեւ, քանի որ Պոլիս կը հասնէր 1913ին Իտալիոյ մէջ գնահատուած հեղինակ մը ըլլալու քիչ մը ուռուցիկ համբաւով: Այնքան ատեն որ փաստերը չունինք մեր աչքին տակ, արտօնուած ենք այս բոլորը առասպելին բաժինը նկատելու: Կրնան ճիշտ ըլլալ, բայց Զարեանի եւրոպական կեանքին մասին փաստացի տեղեկութիւններ մինչեւ այսօր կը պակսին: Մեզի համար՝ իր կեանքը կը սկսի Պոլիս իր ժամանումով: Յատուկ պրպտումներ թերեւս լոյս ափռէին 1912էն առաջ իր կեանքին ու գործունէութեան վրայ: Բայց հոս իսկ է ողբերգութիւնը. Զարեան չէ գիտցած իր «առասպելը» այնպիսի ձեւով արժեքներ ու արժեւորել, որ մէկը այդ ուղղութեամբ պրպտում-

11. Տե՛ս նաւր լեռան վրայ, Պոսթրն, 1943, էջ 9: Նախադասութիւնը հետեւեալն է. «Տարագրութեան, եւ ոչ թէ գաղթականութեան, այս տարիներում, մեր սիրտը եւ միտքը մի վայրկեան իսկ չի անջատուել մեր երկրից եւ մեր ժողովրդից»: Գաղթականին եւ տարագրեալին միջեւ տարբերակումը զեռ երկար պիտի գրազցնէ մեզ յետագայ էջերուն:

12. Մեհեան, թիւ 4, Ապրիլ 1914, էջ 52: «Արուեստին համար» խորագրուած շարքին մէջ, «Թատրոնը» յօդուածին աւիթով, Զարեան կը յղէ Պրիւքսէլի Լա Սոսիէթէ Նուվէլ եւ Թիքս Հանդէսներուն, ուր գրութիւններ կան իրմէ, մէկը՝ 1910ին, երկրորդը՝ 1913ին: Ասոնց (եւ Զարեանի թատերական յղացումներուն ընդհանրապէս) նուիրած եմ ուսումնասիրութիւն մը՝ «Կ. Զ.՝ անկարելի թատրոնը», տե՛ս «Քաղմալեպ», 1994, էջ 175-199:

ներ կատարելու մղումը զգար¹³։ Եւ այս՝ Հայաստանի թէ՛ Սփիւռքի մէջ։ Իր խօսքը, տարագրութենէն տարագրուած, չէ հասած Հայրենիք։

Մինչեւ 1914՝ Զարեան Պոլիս կը մնայ։ Ատկէ ետք՝ կը վարէ աստանդական կենք մը, սկիզբը՝ Իտալիա, ուրկէ երկու անգամ կը մեկնի Կովկաս ու Հայաստան, իբրեւ իտալական թերթի մը թղթակից։ 1919էն մինչեւ 1922՝ նորէն Պոլիս է։ 1922ին հրաւէր կը ստանայ Հայաստանի մէջ դասաւանդելու (եւրոպական գրականութիւն եւ արուեստ)։ Կընդունի հրաւէրը եւ Հայաստան կը մնայ երկու տարի։ «Անցորդը եւ իր ճամբան» կը ներկայանայ մեզի առաջին հերթին իբրեւ այդ տարիներու օրագրային գեկուցումը։ Թանձրացեալ միակ ակնարկութիւնը որ կայ հոն գէպի Հայաստան մեկնումի պայմաններուն վերաբերեալ՝ նորէն Յ. Օշականին կապուած է, ահաւասիկ. «Պոլսից մեկնելու ժամանակ Օշականը ասում էր. — Չեմ կարծեր որ հոն մեր գրականութիւնը հասկնան. յամենայն դէպս զնա՝ տես... գրէ՛, կը մտածենք»¹⁴։ Միակն է իր տեսակին մէջ այս նկատողութիւնը, բայց կը թույլատրէ որ ամբողջ «Անցորդը» կարդանք իբրեւ պատասխան մը Օշականին ուղղուած, ու արդարացումը նաեւ՝ իր դատումին։ Տեղեկութիւնը կ'երեւի «Գրականութիւն» խորագրուած գլուխին մէջ ուր Զարեան կը պատմէ տեսակցութիւն մը Զարենցին հետ, եւ ուր կը խորհրդածէ բանաստեղծութեան չուրջ, որ «լարախաղացութիւն» է ու կրօնական արարք։ Պիտի վերադառնամ քիչ ետքը այդ կարեւոր էջերուն։

Մինչ այդ՝ պէտք է քիչ մը եւս պատմել, ու վերջացնել այս կենսագրական աղօտ նշումները։ 1924ին՝ Զարեան Հայաստանը կը ձգէ։ Թէ՛ իր կամքով կը ձգէ որովհետեւ այլեւս չի դիմանար յարուցուած դժուարութիւններուն, կամ թէ՛ պաշտօնապէս դո՞ւրս կը դուրս, ամբողջովին յստակ չէ, բայց կարեւոր ալ չէ։ Անցորդը եւ լարախաղացը իր մէջ՝ չէին կրնար հոն մնալ։ Արտասահմանի մէջ իր կեցութեան վայրերը թուականներով ճշտելու պարտքը կը ձգեմ կենսագիրին¹⁵։

13. Վիպական կենսագրութեան եւ թանձրացեալ պատմութեան ձգտող պատմումի մը ատարձը կայ անկասկած Զարեանի օրագրային ու փորձագրական գործին մէջ։ Այդ կենսագրութիւնը չարթի պիտի ենթարկէր գրական դէմքերու եւ գրական շարժումներու ամբողջ աշխարհ մը, Եւրոպայի մէկ ծայրէն միւսը։ Մէկը, բաւականին իրազեկ եւ ատակ, պէտք է որ մը նստի ու զրէ՛ այդ կենսագրութիւնը համոզիչ կերպով, վիպական եւ ոչ թէ՛ գրականադիտական ձգտումներով, ձեռքին տակ ունենալով բոլոր տուեալները, հայ թէ՛ օտար աղբիւրներէ։ Վարդան Մատթէոսեան կարեւոր աշխատասիրութիւններ տուած է արդէն իսկ այդ ուղղութեամբ։

14. ԶԱՐԵԱՆ, Երկեր, էջ 132։ «Անցորդը եւ իր ճամբան» մէջբերելու պարագային՝ պիտի յղուիմ այս հատորին։

15. Ֆրանսա, Ապանիա, Քորֆու (Յունաստան), Միացեալ Նահանգներ, ատեն մը՝ Լիբանան։ Հռչակաւոր է Քորֆու կղզիի վրայ իր երկարամեայ կեցութիւնը, որովհետեւ հոն ճանջցած է Լորենտ Տարբլ անգլիացի վիպագիրն ու փորձագիրը։ Այս վերջինը իր մասին կը խօսի իր յիշատակներուն մէջ (Prospero's Cell)։ Յօդուած մըն ալ նուիրած է իրեն (The Triple Exile of Kostan Zarian)։

Աստանդական այս կեանքը բաւական բեղուն եղած է, դոնէ սկիզբները: Սփիւռքի մէջ է որ Զարեան տուած է իր գլխաւոր՝ արձակ գործերը: Մեր կարծիքով՝ Զարեանի արձակը (եւ այդ արձակին մէջ՝ 1926էն 1937 շրջանին տպուած գործերը, բացառելով վէպերը) իր միակ իսկական յաջողութեամբն է: Կարելի է ըսել որ այս մարզը, իր սընուցած բոլոր յաւակնութիւնները մէկ քով դնելով, գրականութեան մէջ մտած է 1922էն ետք, իր յուշերով եւ ճանապարհորդական նօթերով¹⁶: Իր ամբողջ հասակովը ամէն պարագայի՝ Սփիւռքին կը պատկանի:

Ըսի՝ բացառելով վէպերը: Ի հարկէ՝ 1931էն 1933 տպուած «Բանկօսպ»ը անհաւասար վէպ մըն է, շատ մօտ իր բնոյթով ու իր ոճով՝ Զարեանի օրագրային ու փորձագրական գործերուն, անոնց վիպական կրկնօրինակը գրեթէ: Վէպը կը կաղայ իր երկու «չըջան»ներու միջեւ (Հայաստանի մէջ եւ Հայաստանէն դուրս) զգալի անհաւասարակշռութեամբ: Զարեան փորձած է հոս իր տեսածներն ու իր ապրածները վիպականացած ձևով վերարտադրել, առանց ժամանակ ձգելու որպէսզի մարտոգրութեան եւ հասունացումի բնական հոլովոյթը իր գործը կատարէր: Տեղ մը կը հասնի ուր վէպը ստիպուած է նոյնանալու առօրեայ իրականութեան հետ, եւ հոն անշուշտ՝ կը դադրի: Տասը տարի ետք՝ Զարեան ձեռք պիտի առնէր վերստին Հայաստանեան տարիներու հում նիւթը, եւ պիտի տար 1943ի վէպը: Բանկօսպը հում նիւթի վիճակէն դուրս չէ ելած տակաւին: Բայց Զարեան կը դադրեցնէ զայն առանց որեւէ բացատրութեան: Այս ալ՝ յատկանշական է: Որքան որ զիտեմ՝ իր մասին լուսարանութիւններ չէ տուած երբեք մամուլին մէջ: Մեծ տարբերութիւններէն մէկն է, որ կը զատորոշէ զինքը Յ. Օշականէն: Այս վերջինը բազմաթիւ ակնարկութիւններ ունի մամուլին ինչպէս իր քննադատական գործին մէջ՝ իր վէպին, իր արուեստին, իր ակնկալութիւններուն մասին, մինչեւ իսկ 500 էջոց հատոր մը տրամադրելով ինքն իր անձին:

Կենսագրական տուեալներէ աւելի՝ ասոնք յիշեցումներ են հեղինակի մը մասին, որուն անունը միայն յաճախ ծանօթ է ընթերցողներուն, ու լաւագոյն պարագային՝ Նաւը Լեւրամ վրայ վէպը: Մոռցայ ըսելու որ իր ամբողջ գրական կեանքին ընթացքին՝ Զարեան արեւ-

16. Ճամբորդական զլխաւոր գործերն են «Անցորդը եւ իր ճամբան» ու «Երկիրներ եւ Աստուածներ»: Երկուքին միջեւ կան «Արեւմուտք» եւ «Բաղաբներ», որոնք մեծ մասամբ՝ յուշերու վրայ հիմնուած են: Առաջինը կը պատմէ պատանութիւնն ու երիտասարդութիւնը՝ Յրանսա, ուր Զարեան մնացած է իրր աշակերտ 1895էն մինչեւ 1901, Պելճիքա, ուր ուսանող եղած է 1904էն մինչեւ 1908, եւ վերջապէս՝ Բոսլիա (մօտաւորապէս մինչեւ 1913): Երկրորդը կը պատմէ 1914-1915 տարիները, այսինքն՝ մեկնումը Պոլսն, ժամանումը՝ Պուլկարիա, եւ վերստին՝ Բոսլիան:

լահայերէն գրած է¹⁷, թէ եւ լաւ գիտէ երբ որ հարկ է՝ իր գերակատարներու բերնին մէջ քարբառային արեւմտահայերէն մը գնել, ինչպէս Բանկօսպին մէջ, զանոնք ծիծաղելի զարհնելու յայտնի միտումով: Բայց թէ ո՞ր չափով Զարեանի գործածած լեզուն հաղորդ մնացած է Հայաստանի գրական արեւելահայերէնին հետ, պիտի չհարեմամ ըսել: Ինծի այնպէս կը թուի որ ձեւաբանական հանգամանքէն դուրս՝ գրեթէ ամէն ինչ արեւմտահայերէնէն կու գայ:

3

1935ին, Հայրենիք Ամսագիրը կը սկսի տպել Զարեանի վերջին լայնածաւալ արձակը՝ «Երկիրներ եւ Աստուածներ», որ ձեւով մը՝ «Անցորդ»ին շարունակութիւնն է, քանի որ ճամբորդական նոթեր են հոս ալ, որոնք «անցորդ»ին գրածներն են, Հայաստանը ձգելէն յետոյ: Զարեան գործին գլուխը՝ կը զգուշացնէ ընթերցողը, ըսելով թէ «այս գիրքը լոկ ճամբորդական տպաւորութիւնների գիրք չէ: Աւելի չուտ, միայն այդ չէ»¹⁸: Ի՞նչ են ուրեմն «Երկիրներն ու Աստուածները», Զարեանի աչքով դիտուած: «Նախարան»ին մէջ կը տրուի պատասխանը: Երթեւեկի միջոցներու բազմապատկումով, կ'ըսէ Զարեան, բոլոր աշխարհամասերը այլեւս մատչելի են ու թափանցելի, «եւ սակայն, ներքին աչքերով դիտուած, աշխարհը այնքան նոր է, այնքան շոտ-

17. Մեհեմմի մէջ լոյս տեսած յօդուածները արեւմտահայերէնով տպուած են: Փրանսերէն կը գրուէին անոնք, ու կը թարգմանուէին Գեղամ Բարսեղեանի կողմէ: Վկայութիւնը տուողը Յակոբ Օշականն է, Համապատկերի Ժ. Հատորին մէջ, էջ 418: Հատուկը կը խօսի Զարեանի փառասիրութենէն, ու կ'ըսէ. «Արտօման չկրցաւ հանդուրժել ու քաշուցաւ: Գեղամ Բարսեղեանը, գրականութեան լուռ նահատակ մը, ասոր սիրտին սեղմեց ակումները ու շարունակեց թարգմանել Զարեանէն ֆրանսերէն գրուած էջեր»։ Լեզուի հարցէն անկախ, կ'արժէ կարգաւ շարունակութիւնը, ունենալու համար Օշականի համառօտ կարծիքը. «Օշական կը հաւատար, թէ այդքան շնորհներ չէին կրնար փճանալ այդ յիմար փառասիրութեան բաղինին առջեւ: Ասոնք երեսուն տարի առաջուան ապրումներ են: Անկէ անդին Զարեան քաղեց իր ճամբան, փառքով ու տառապնով պատկաւոր: Կը ցաւիտ, որ հայ գրականութիւնը իրմէ չէ ժառանգած իր տաղանդին արժանաւոր գործեր»։ Իրրեւ զուտ անձնական հարցի մը արծարծում, չաճեկանութենէ դուրս պիտի ըլլար այս հատուածը: Բայց անոր հետեւ, կայ օշականեան ամէնէն ընդհանուր փիլիսոփայութիւնը (եթէ բառը արտօնուի), արտայայտուած օրինակ քիչ մը անդին, Համապատկեր, Ժ., էջ 422. «Ասեմ մը, եւրոպայի մատուցուած անդեկագիրներուն մէջ սովորութիւն չը յիշել անդրանիկ քրիստոնեայ ազգին առաջելը: Այսօր այդ ազգին իմացական արժէքները կը չափազործենք: Բայց օտարներուն մօտ այդ աշխատանքին արձագանգները դիտել ձգեն անտարբեր: Մեր ներքին ճակատին վրայ պապենական իմաստութիւնը պէտք է դանդ իր համեստ, լայց լուրջ կշիռը»։ Համապատկերի այս հատորին մէջ Զարեանին նուիրուած էջերը կ'երկարին էջ 405էն մօտաւորապէս մինչեւ 423, «Հայկական խորհուրդ»ի թեմայով ներմուծուած:

18. Հայրենիք, Հոկտ. 1935, էջ 1:

նուած»¹⁹։ Հասարակ կարծիք մը պիտի ըլլար, անկասկած, արտայայտուածը, եթէ գրուած ըլլար եւրոպացի ճամբորդի մը կողմէ։ Բայց կու գայ մէկէ մը որ իր ետին ունի իր ժողովուրդին հասած Աղէտը ու զինքը մերժող երկիր մը։ Կու գայ մէկէ մը որ տարագրեալի ու գաղթականի վիճակներուն միջեւ կը տատանի։ Գիտակցութեան խաւէն դուրս ձգուած Աղէտը, անհասանելի երկիրը տեղի կու տան նորատեսակ հանդիպումի մը՝ աշխարհին հետ։ Աշխարհը յայտնարեւելու համար իր նորութեամբ, իր չտեսնուածութեամբ, հարկ է չընտելանալ անոր, օտարանալ անկէ։ Այդ պայմանով միայն կ'երեւին աշխարհի փայլն ու փառքը, աշխարհին աստուածները։ Հարկ է աշխարհին հետ օտարութեան հեռաւորումը ստեղծել, եթէ ոչ ամէն ինչ կը զառնայ հաւասար ու անյայտ։

Զընտելանալ, օտարանալ։ «Հեռաւորում»ի նոյն օրէնքը, փորձառութեան նոյն կառոյցը կը գործեն հոս, որոնք ի զօրու են տարագրեալ / գաղթական զոյգին ու զատորոշումի արարքին մէջ։ Գաղթականը ի հարկէ՝ կրնայ օտար մը ըլլալ իր կեցութեան առաջին տարիներուն, իր լեզուով, իր սովորոյթներով ու իր հոգեխառնութեամբ, ու տարիներու ընթացքին հետզհետէ՝ ընտելանալ իր բնակած երկրին, թօթափել օտարութիւնը իր վրայէն։ Տեսանք որ Սփիւռքը Զարեանի աչքին՝ գաղթականներու հաւաքոյթ մըն է այս իմաստով։ Մինչդեռ տարագրեալը ուր որ ալ գտնուի՝ կ'աշխատի ընտելացումին դէմ, «Հեռաւորում»ին ի խնդիր։ Իր սեփական երկրին մէջ իսկ տարագրեալ մըն է այդ ձեւով, ու «Անցորդ»ի ամէն մէկ էջին փաստածը ա'յդ է։ Ինչ որ կը նշանակէ, թէ օտարութիւնը տուեալ մը չէ այս պարագային, այլ աշխատանքով ձեռք բերուած վիճակ մը։ Գաղթականին հետ բաղդատմամբ՝ հակադիր դիրքի վրայ կը գտնուի տարագրեալը, որ «Հեռաւորում» ու օտարութիւն կը ստեղծէ անդադար, իրեն եւ ուրիշներուն համար։ Հասկնալի է որ օտարութիւնը հոս՝ օտարում չէ։ Հասկնալի է նոյնպէս որ «Հեռաւորում»ին ստեղծած օտարութիւնը՝ գաղթականին կողմէ ընդունուած ու թօթափուած օտարութիւնը չէ։ Դժուար է թերեւս առաջին մօտեցումով՝ օտարութեան դրական սահմանումը ընդունիլ ու հասկնալ։ Զարեան այդպիսի սահմանումի մը փորձը կ'ընէ, երբ կը խօսի «ներքին աչք»ով դիտելու կարողութեան մասին։

Ստեղծուած օտարութիւնը այն մէկն է որ կը ծնի գրելէն։ Երեւան կը բերէ աշխարհը, հեռաւորումի ու տարագրումի սկզբնական արարքով մը։ Գրելը տարագրուիլ է։ Այս է պատասխանը զոր կու տայ խորքին մէջ Զարեան Յակոբ Օշականին, «Անցորդ»ի վերոյիշեալ հատուածին մէջ։ Հարցումը հետեւեալն էր. հոն՝ Հայաստանի մէջ մեր գրականութիւնը կը հասկնա՞ն արդեօք։ Զարեան, բնականաբար, չի

պատասխաններ այն՝ կամ ո՛չ: Պատասխանը շատ բարդ է, անուղղակի, տարրերակույծ ոլորտներով: Զարեան կ'ըսէ նախ թէ Պոլսոյ մէջ՝ «գրականութիւնը չփոթում էին բանաստեղծութեան հետ»²⁰: Ո՞վ է չփոթողը: Անշուշտ ի միջի այլոց՝ Օշականը: Ի՞նչ է սակայն գրականութիւնը. «սրտառու է վէպ(ն է), գեղեցիկ էջը, լեզուի հարստութիւնը, հայրենարարձ շեշտը, քաղաքական ակնարկութիւնը»²¹: Այսինքն՝ ինչ որ կը յուզէ, կը հետաքրքրէ, առօրեայ պայքարներուն հետ կապ ունի, ինչ որ ընկերութեան մը ակնկալութիւններուն կը համապատասխանէ: Եթէ լաւ կը հասկնանք հոս Զարեանին ըսածը՝ բանաստեղծութիւնը ուրիշ է, ընկերութեան մը ակնկալութիւններէն անդին է: Զարեան պէտք էր զգայ առաջին գատորոշում մը յառաջացնելու ընդմէջ գրականութեան ու բանաստեղծութեան, գրագէտին ու բանաստեղծին: Առաջինը կը գոհացնէ ժողովուրդը, երկրորդը չի պատկանիր ժողովուրդին, չի պատասխաներ իր անմիջական՝ ընկերային սպասումներուն, սրտառու է վէպերով թէ քաղաքական ակնարկութիւններով: Բանաստեղծը ի հարկէ՝ «այն է ով որ լարուած չուանի վրայ է պարում: Լարախաղացը»²²: Մերժելով հանդերձ Օշականի հարցումին եզրերը, Զարեան կը պատասխանէ հոս այդ հարցումին: Պատասխանին առաջին մասը այն է որ իրեն համար կարեւորը գրականութիւնը չէ՛, այլ բանաստեղծութիւնը: Ժողովուրդին անմիջական հոգերուն ու ընկերային ակնկալութիւններուն մասնակցիլը չէ՛: Զարեան Հայաստան չէ գացած հասկցնելու համար, իր գեղեցիկ էջերով ու հայրենարարձ շեշտերով սիրուելու համար: Շատ յստակ պատասխան: Բայց պատասխանն ունի երկրորդ մաս մը: Էականը բանաստեղծութիւնն է, լարախաղացի գործունէութիւնը, ու լարախաղացը այն մէկն է որ երբ կը հաւաքէ իսկ ժողովուրդը իր շուրջ՝ կ'օտարանայ անկէ, բարձրանալով «լարուած չուան»ին վրայ: Ստեղծուած օտարութիւնը հոս կը տրուի նիցչէական սլասկերով մը, Զրադաշտի առականերէն փոխ առնուած՝²³ Հայրենի հոգին իսկ վրայ՝ լարախաղաց բանաստեղծը տա-

20. Երկեր, հջ 136:

21. Անդ:

22. Անդ:

23. Տէն նի82է, Զրադաշտ, նախարանին Յրդ հատուածէն մինչև Յրդ հատուած: Զրադաշտի վարդապետութեան մէջ՝ լարախաղացի կերպարը կարեւոր դեր կը խաղայ, որովհետև, վտանգին մարդն է ան, վտանգաւոր անցք մը կը կատարէ դէպի դերձարգելութիւնը: Կրդ հատուածին սկիզբը, Զրադաշտ կ'ըսէ հետեւեալը. «Մարդը լար մըն է որ կ'երկարի կենդանիին եւ Գերմարդուն միջև - անդունդին վրայ նետուած լար մը: Վտանգաւոր է միւս կողմն անցնիլ, վտանգաւոր է համբան մնալ, վտանգաւոր է նա նայիլ ... Մեծութիւնը մարդուս մէջ այն է՝ որ կամօրջ մըն է եւ ոչ թէ յանդակաւ մը: Ինչ որ կրնանք սիրել մարդուս մէջ այն է, որ ան անցք մըն է ու անկուտ մը»: «Կը սիրեմ մարդոց մէջ անոնք որոնք ապրիլ դիտեն միայն անհետանալու համար, վտանգի անդին կողմը կ'ուղղուին»: Երբ Երդ հատուածին մէջ՝ լա-

բազրեալ մըն է, տարագրեալ մը հողէն, տափարակ գետինէն, «անհաւատաւոր» ժողովուրդէն²⁴: «Բարձրանալ»ը այդ կը նշանակէ, եւ ոչ թէ ուրիշներէն բարձր ըլլալ: Լարախաղացը վտանգաւոր կենսութիւն մը կը վարէ, տիեզերքը ղեկավարող «հաւասարակշռութիւններու» ի խնդիր: Բնավայրի թէ՛ գաղթավայրի մէջ՝ իր քայլն է «հաւատաւորի վտանգաւոր անցք՝ անդունդի եզրին»²⁵: Բնավայրին մէջ ըլլալը բան չի փոխեր իր էութենէն, եթէ իր էութիւնը այդ վտանգաւոր «անցք»ն է միանկութեան մէջ: Ու «միանակ լինելը սրբէ սուրբ գնալն է»²⁶, ուրիշ կը հետեւցուի նաեւ տիեզերքին «պատարագ մատուցող» լարախաղացին «կրօնական» հանգամանքը²⁷: Սուրբ սուրբ երթալ, ի խնդիր երկրի աստուածներուն, այդ պիտի ընէ նաեւ «Երկիրներ եւ Աստուածներ» գործին ճամբորդը, փորձելով «չտեսնուած»ը տեսնել, օտարացում մը յառաջացնել անվերջ, որպէսզի աշխարհը դառնայ տեսանելի, ինչպէս թէ «առաջին անգամ» ըլլար²⁸:

Հասկնալով թէ իր ըսածը բուն հարցումին պատասխանը չէ՞, Զարեան կը բերէ նաեւ այլ տեսակի պատասխաններ. օրինակ՝ «կուսակցական հրամանով սիրահարներ չեն ստեղծուած»²⁹, կամ եւրոպացի բանաստեղծներու մասին խօսելէ յետոյ՝ «խիկ այստե՞ղ: Դեռ Կովկասահայեր կան»³⁰: Երկու պարագաներուն ալ՝ երկրորդական պատասխաններ են Օշականի դրած հարցումին, թէ պիտի հասկցուին կամ ոչ: Կուսակցական ղեկակշռութիւն, հրամանով ստեղծուած զրականութիւն, մտայնութիւններու յետամնացութիւն, ասուք երկրորդական երեւոյթներ են: Խնդրոյ առարկայ չեն դարձներ օտարացումի հրամայականը, հեռաւորումի օրէնքը, լարախաղացին ձերբազատումը բնակրային օրէնքներէն «տիեզերական» օրէնքներուն ի խնդիր, եւ վերջապէս՝ սրբութեան կամ սրբագնութեան փնտտութիւնը:

* * *

Օտարացում, աշխարհային ծանրութիւններէ ձերբազատում, սրբութեան հետապնդում, միանկութիւն՝ այս բոլորը հրամայականներ

բախաղացը վար կ'իյնայ ու մեռնելու վրայ է, Զրադաշտին վերջին խօսքերն են՝ «Կտանգը արհեստ դարձուցած էիր դուս քեզի, արհամարհելի բան չկայ ասոր մէջ: Հիմա արհեստը մահուան պատճառ կ'ըլլայ, ահա՛ թէ ինչու ձեռքովս պիտի թաղեմ քեզ»:

24. Երկեր, էջ 137:

25. Երկեր, էջ 136:

26. Երկեր, էջ 137:

27. Աճդ:

28. ՀայքնՅի՛՛, Հոկտ. 1935, էջ 1:

29. Երկեր, էջ 146:

30. Երկեր, էջ 138:

չեն «գրականություն» պարագային և «գրագետ»-ին համար, այլ միայն «բանաստեղծություն»: Երկուքին միջև գատորոշում մը առաջադրելով է որ Զարեան կը յաջողի իր բուն պատասխանը բանաձևել, և ազատիլ այդ ձևով Պոյսոյ նայուածքէն իր վրայ, ու առաջին հերթին՝ Օշականի կասկածանքէն: Գրելը տարագրուի է, մինչև իսկ բնավայրին մէջ, սեփական հոգին վրայ:

Բայց եռանկիւն համաստեղութենէն չէ ազատած տակաւին Զարեան այս պատասխանով: Առաջին գատորոշումէն ետք, գրականութեան ու բանաստեղծութեան միջև, պէտքը կը զգայ երկրորդ գատորոշում մը յառաջացնելու, այս անգամ՝ բանաստեղծութեան ծիրին մէջ իսկ: Առաջին շարժումը կ'ուղղուէր Օշականին դէմ, երկրորդը կ'ուղղուի Վարուժանին: Ահաւասիկ հատուածը.

«Ու մինչդեռ նա (լարախաղացը) օդին մէջ վերակոշում է իր սրբի անունները և հրեշտակների թեւերը բռնած, ի՛ր հոյակապ ձեւով պատարադ մատուցում տիեզերքին՝ վարը, մի ուրիշը, վայրենի կենդանիի մաշկեակ հագած, դէմքի վրայ այժմ մօրուքով դիմակ դրած, չար հոգիներին, նախանձով աչք տուողներին, անհաւատաւորներին, վախ է ազդում, զժոխքից իջած էակի մը նման: Մեզ մօտ պահանջում են որ բանաստեղծը վայրենի կենդանիի մաշկեակ հագնի: Արդ՝ բանաստեղծը լարախաղացն է»³¹:

Ահաւասիկ երկրորդ շփոթութիւն մը, հետեւաբար՝ երկրորդ գատորոշում մը յառաջացնելու պահանջը: Պոյսոյ մէջ՝ կը շփոթէին ոչ միայն գրականութիւնը բանաստեղծութեան հետ, այլև լարախաղացին իսկական բանաստեղծութիւնը՝ այժմարդու բանաստեղծութեան հետ: Որո՞ւն կրնայ ուղղուիլ ակնարկութիւնը, եթէ ոչ հեթանոսական բանաստեղծին և հեթանոսական շարժումին: Ծիշտ է որ հոս ալ՝ պատկերը նիցչէական աղբիւրէն կը բխի, ու այժմարդուն դիմակը կու գայ ուղղակի Նիցչէի Ողբերգութեան Ծնունդը դորձէն: Նոյնպէս քանի մը պարբերութիւն անդին՝ Զարեան մէջբերումներ կ'ընէ, որոնք կրնան միայն այդ հատորէն սերիլ: Ահաւասիկ այս տողերն ալ.

«Յետոյ արուեստագէտը պիտի մտահայէ պարսպը կամ ամենայն բանի ոչ գոյութիւնը, որովհետեւ «անգոյութեան գաղափարի բոցի միջոցով, ասուած է, միանգամ ընդ միշտ ոչնչանում են եսի դիտակցութեան հինգ աղղակները...»: Այն ժամանակ միայն ստատուածութիւնը նրան կը ներկայանայ «արտացոլումի պէս» կամ «ինչպէս երազում», և «այդ լուսաւոր պատկերը օրինակ կը ծառայէ արուեստագէտին»³²:

31. Երկեր, էջ 137:

32. Երկեր, էջ 138: Տե՛ս Ողբերգութեան Ծնունդը դորձին մէջ՝ 2րդ դրոշին սկիզբը. «(արուեստագէտը) երազի ապոգոսեան աղղեցութեան ներքեւ, իր իսկ վիճակը՝

Կրկնակի կեցուածք մը կայ հոս, որ կ'օգտուի նիցչէական զրոյթներէն արուեստի մասին, կամ կ'օգտագործէ զանոնք: Օգտուելուն եւ օգտագործելուն միջեւ ընտրութիւնը մեկնաբանութեան հարց է, զոր կը ձգեմ ընթերցողին: Այդ կրկնակի կեցուածքին առաջին երեսակը դարձած է դէպի «գրականութիւն»ը – եւ ուղղուած է անոր դէմ: Արուեստագէտ-բանաստեղծը այն մէկն է – նիցչէական եզրաբանութեամբ – որ կը լուծէ անհատականութեան սահմանները, ու կը նոյնանայ Համայնին հետ³³: Ինչ որ սակայն իր էութեան դիոնիսեան կողմն է: Այս մութ, անկարգապահ, սարսափազդու ու խորտակիչ երեսին կամ սկզբունքին կողքին, զոր Յոյները կը վերագրէին Դիոնիսոս աստուածին, արուեստը ունի նաեւ կազմաւորիչ երկրորդ սկզբունք մը, լոյս ու ձեւ տուող, Ապողոնին վերագրուած: Նիցչէ արուեստի զարգացումը կը մտածէ, ու կը նկարագրէ, իբրեւ ապողոնեան եւ դիոնիսեան սկզբունքներուն եւ մղումներուն միջեւ տեւական ու հսկայ պայքար մը³⁴: Այդ մղումներուն բնական կամ բնախօսական կերպերն են՝ «երազ»ը եւ «արբշտանք»ը³⁵: Ապողոնը կերպաւորման

աշխարհի կորիզային խորքին հետ իր միութիւնը, յայտնուած կը տեսնէ երազի նմանողական պատկերով մը: Երազը ինչպէս արուեստը «արտացոլում» են, Նիցչէական բառով՝ «երևոյթ» կամ «երևութականութիւն» (զերմաներէն՝ Schein), ու Ապողոնը երևութականութեան աստուածն է: Բայց դիտակցութեան կորուստը կը յղուի Նիցչէին եկած երկու տարբեր զրոյթներու: Մէկը բնադանցական բնոյթ ունի, ու կը վերաբերի անհատականութեան կորուստին, Շոփերհաուզերի իմաստով, կամքի կորիզային սկզբունքին հետ նոյնացումով: Երկրորդը ունի պատմական բնոյթ, ու կը վերաբերի Հմայախարութեան ու Հմայախոխութեան հաւաքական հոգեբանութեան պտղկանող երևոյթներուն, որոնք նկարագրուած են Նիցչէի մօտ որպէս սկզբունքային փորձառութիւն: Այդ փորձառութեան կը յանձնուին բաղերսեան չքախտները եւ դիոնիսեան խանդակաթնները: Նկարագրուածը այս պարզային՝ ողբերգակ արուեստագէտին սկզբնական վիճակն է: Տե՛ս մասնաւորապէս Նիցչէի զիրքին Ցրդ գլուխը: Առաջին տասը գլուխներու թարգմանութիւնը տուած եմ Կամ հանդէսի 3-4 Համարին մէջ:

33. «Համայն»ը կը թարգմանէ Նիցչէի Einsը կամ Ureinsը: «Համայն»ը Ինտրայէ բառն է: Ինտրան կը գործածէ նաեւ «Հանրէութիւն», «Հանրէանայ»: Համայնին հետ նոյնացումին համար, Նիցչէ կ'ըսէ՝ einswerden, որուն համար ունինք ինտրայական «Համայնիւր»ը, ինչպէս նաեւ՝ «Համայնէն իւրացուիլ»: Տե՛ս Նիցչէի Ողբերգութեան Մնուկը գործին մեր թարգմանութեան ետը զրուած «Բառարան»ը:
34. Ողբերգութեան Մնուկը, գլուխ Ա., «Ապողոնին յուելով է որ կը գիտակցինք յունական աշխարհին մէջ գոյացող ահաւոր հակադրութեան մը...: Երկու մղումներ... զուգահեռաբար կ'ընթանան, յաճախ բացայայտ երկատրոնումով, զիրար զրգոկով մշտնորոգ ու հետզհետէ աւելի ոյժեղ ծնունդներու ի խնդիր, այդ ծրուանդներուն մէջ իրենց հակադրութեան պայքարը յաւերժացնելու համար: «Արուեստ» բառը, երկու մղումներուն հասարակաց, առ երևոյթ միայն կը կամրջէ այդ հակադրութիւնը...»: Տե՛ս ԿԱՄ 3-4, էջ 259: Հոս ինչպէս յաջորդ մէջբերումներուն մէջ՝ թարգմանութիւնը չի հետեւիր ամբողջումին ԿԱՄի մէջ առաջարկուածին:
35. Նիցչէի չիչեւ գրքին ամբողջ առաջին գլուխը այդ բնախօսական կերպերուն մասին կը խօսի՝ «Իբրեւ. զեղարուեստական բաժնուած ախարհներ»:

ոյժերու աստուածութիւնն է, «լոյսի աստուածութիւնը (որ) կը տիրապետէ նաեւ երեւակայական ներաշխարհին գեղեցիկ երեւութականութեան վրայ»³⁶, հետեւաբար՝ կերպարուեստի աստուածը: Մինչդեռ Դիոնիսոս անկերպար արուեստներուն աստուածն է, որուն «գիթանքով»՝ «ամէն մարդ իր նմանին հետ ո՛չ միայն նոյնացած կը զգայ ինքզինք, հաշտեցեալ, միախառնուած, այլեւ կը զգայ ինքզինք համայնացած ...»³⁷: Ապոլոն Նիցչէի կողմէ կը կոչուի «der scheinende Gott»³⁸, ինչ որ կը նշանակէ «ճառագայթափայլ աստուածը», բայց նաեւ «երեւոյթ»-ին կամ «երեւութականութեան» աստուածը, երազի երեւոյթին համապատասխան: Գերմաներէն այս «Schein» բառն է, որ Զարեանի մօտ կը վերերւի, երբ կ'ըսէ «արտացոլումի պէս», որով կը թարգմանէ հաւանաբար «Schein»-ի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ apparence: Բայց միեւնոյն ատեն՝ կը տեսնենք որ ներկայացող աստուածութեան մասին ինչ որ կ'ըսուի Զարեանի կողմէ՝ Ապոլոնին կը վերաբերի: Արտացոլումի երեւութականութիւնը, երազին հետ կապակցութիւնը, լուսաւոր պատկերը՝ բոլորն ալ ապոլոնեան յատկանիշներ են: Եթէ լաւ կը հասկնանք Զարեանի մէջբերուած հինգ տողերը, եւ մանաւանդ՝ «այն ժամանակ միայն աստուածութիւնը նրան կը ներկայանայ ...» հատուածը, արբշտանքի, ինքնակորուսումի կամ զիտակցութեան ոչնչացումի պահուն՝ Ապոլոնը կը ներկայանայ արուեստագէտին «արտացոլումի պէս»: Մինչդեռ Նիցչէի մօտ միակ աստուածը որ կը ներկայանայ իսկապէս, որ կը յայտնակերպուի Դիոնիսոսն է: Ապոլոնի մասին կ'ըսուի «der scheinende Gott», բայց Դիոնիսոսի մասին՝ «der erscheinende Gott»³⁹: Երկուքին միջեւ կայ հսկայ տարբերութիւն մը, հակառակ բառերու կամ արմատներու մօտիկութեան, ու Նիցչէին կողմէ ուզուած բառախաղին. Դիոնիսոս «յայտնակերպուող աստուած»ն է: Իր յայտնակերպումը հաւաքական բնոյթ ունի, խումբ մը արբշտ ու խելագարուած մարդոց «Հմայափոխութեան» հետեւանքով, որ կը պատահի «բակբոսեան խանդակաթններ»ու շքախումբին մէջ: Այս երեւոյթն է որ կը կազմէ յունական ողբերգական թատրերգութեան սկզբնաւորութիւնը. «Հմայափոխութիւնը որեւէ տղամական արուեստի նախադրեալն է: Այդ հմայափոխութեամբ՝ զիոնիսեան խանդակաթը ինքզինք կը տեսնէ իբրեւ այծամարդ, եւ իբրեւ այծամարդ է նաեւ որ կը տեսնէ աստուածը»⁴⁰:

36. Ողբերգութեան Ծնունդը, գլուխ 1, 4րդ պարբերութիւն: ԿԱՄ 3-4, էջ 261:

37. Նոյն, գլուխ Ա., վերջին պարբերութիւն: ԿԱՄ 3-4, էջ 263:

38. Նոյն, գլուխ Ա., 4րդ պարբերութիւն:

39. Նոյն, գլուխ Ժ., առաջին պարբերութիւն: ԿԱՄ 3-4, էջ 304:

40. Նոյն, գլուխ Ը., 5րդ պարբերութիւն: ԿԱՄ 3-4, էջ 294: «Հմայափոխութիւն»ը կը համապատասխանէ գերմաներէն՝ Verzauberungին: Բառը անգամ մը եւս՝ փոխ կ'առնենք Ինտրոյի ներաշխարհէն: Անշուշտ այս հանգիպումը Ինտրոյի եւ Նիցչէի միջեւ պատահական չէ բնաւ: Առիթը կ'ունենամ բացայայտելու երկուքին մօտիկութիւնը:

Ասկէ Զարեան պահած է «վայրենի կենդանիի մաշկեակ հագած, գէմքի վրայ այծի մօրուքով դիմակ դրած» կերպարը: Նիցշէի մօտ՝ Բակրոսեան տօներու շքարումբէն կը ծնի ողբերգական դասի՝ քորոսի սկզբունական վիճակը: Հմայափոփոթեան, հմայախարութեան եւ հաւաքական ինքնակորուսումի եղանակաւորումով՝ դասին անդամները կը տեսնեն յայտնակերպուող աստուածը իրրեւ այծամարդ: Զարեան լաւ տեղեակ էր այս հաւաքական երեւոյթին, քանի որ 1914ին կը գրէ, յունական աշխարհը նկարագրելով, ինչպէս որ ան կը ներկայանար ողբերգական թատրոնի ծննդեան վաղորդայնին. «Անձնաւորուած ճակատագրերը կը թեւարկէր զոհաբերութեանց բազմին վրայ եւ դասերը կը շրջէին անոր առջեւ, մտահոգ եւ լի՝ տուախանքներով»⁴¹:

Մնաց որ Դիոնիսոս կը յայտնակերպուի, կերպ ու կերպարանք կը ստանայ: Ինքն իրմով չի կրնար այդ կերպն ու կերպարանքը զգենուլ: Այգտնիդ է ապոդոնեան սկզբունքի միջամտութիւնը: Ահաւասիկ Նիցշէի բառերը. «(դիոնիսեան խանդակաթը) կերպարանափոխուած ըլլալով»⁴², ինքն իրմէ դուրս նոր տեսիլքի մը հանդիսատեսը կ'ըլլայ, իբր ապոդոնեան կատարելագործումը իր վիճակին»⁴³: Եւ աւելի անդին՝ Դիոնիսոսի յայտնութեան մասին Նիցշէ կ'ըսէ. «... որոշակիութեամբ ու յստակութեամբ յայտնակերպուիլը սակայն՝ կը կատարուի առհասարակ երազներու մեկնաբան Ապոդոնի ազդեցութեամբ, քանի որ Ապոդոնը դասին դիոնիսեան վիճակը իր իսկ աչքին կը մեկնաբանէ այդ նմանողական յայտնակերպութեան ընդմէջէն»⁴⁴: «Նմանողական» բառով թարգմանեցի հօս գերմաներէն՝ gleichnisartig բառը: Gleichnis կը նշանակէ «խորհրդապատկեր»: Նոյն առումով՝ Ինտրա կը գործածէր «իրապատկեր»: Իրապատկերը կը պատկերաւորէ ի հարկէ ինչ որ որեւէ պատկերացումէ անդին է՝ Ինտրայի Անեղրութիւնը, «սկզբնական Հայմայն»ը, հօս՝ դիոնիսեան վիճակը: Որհորդապատկերը կամ իրապատկերը այս իմաստով՝ «անպատկերելի»ին պատկերն է⁴⁵: Անպատկերելիէն, անեղրութենէն, դիոնիսեան վիճակէն՝ նմանողական պատկերներ միայն տրամադրելի են: Նմանողական պատկերը ապոդոնեան երեւութականութիւն է, իրրեւ այդ անհրաժեշտ, որպէսզի դիոնիսեան վիճակը տեսիլքի վերածուի, ու Դիոնիսոսը կերպարանք ստանալով՝ յայտնակերպուի: Նոյն բանը կ'ըսէ Նիցշէ գիրքին երկրորդ գլուխին մէջ արդէն իսկ. «... դիոնիսեան զգլխանքին ու միստիքական

41. Մեհեան, թիւ 4, Ապրիլ 1914, էջ 50: Կը տեսնուի որ Զարեան «դաս» բառը կը գործածէ թարգմանելու համար գերմաներէն Chöre (ֆրանսերէն՝ chœur):

42. Դարձած՝ այծամարդ:

43. Ողբերգութեան Մնումըր, դրուի 8, 5րդ պարբերութիւն: ԿԱՄ 3-4, էջ 294:

44. Նոյն, դրուի Ժ., առաջին պարբերութիւն: ԿԱՄ 3-4, էջ 304:

45. Տե՛ս նաեւ Ինտրա, Ներաշխարհ, Պէյրութ, էտման, 1955, էջ 97, «իրապատկեր» բառին բացատրութեան համար:

ինքնակորուսումին անձնատուր՝ (արուեստագետը) կը տապալի մեկուսացած, խանդավաժ դասերէն անդին, եւ այդտեղ՝ երազի ապողոնեան ազդեցութեան ներքեւ՝ իր իսկ վիճակը, այսինքն աշխարհի կորիզային խորքին հետ իր միութիւնը, յայտնուած կը տեսնէ երազի նմանողական պատկերով»⁴⁶։ Յայտնուողը, ներկայացողը բոլոր պարադաներուն՝ Դիոնիսոսն է, կերպարանք ստացողը՝ դիոնիսեան վիճակն է։

Այս յիշեցումները ցոյց կու տան, թէ ինչպէ՛ս Զարեան կ'իրացնէ ու կը կերպարտէ նիցչէական զաղափարները գեղագիտական երեւոյթին ու Ողբերգութեան ծնունդին մասին։ Զուտ նիցչէական լեզու մըն է իր գործածածը, բայց կը գործածէ զայն իր կողմէ սահմանուած նպատակադրումով մը։ Իր նպատակադրումը հեթանոսական այծիմարդը ջնջել է բանաստեղծութեան ծիրէն, ու պահել հոն միայն «լուսաւոր պատկեր»ը, ապողոնեան փայլը։ Ու քանի որ նիցչէական խօսքին նպատակադրումը չբնութիւնացած է, կապ մը չենք կրնար հետեւցնել գիտակցութեան ոչնչացումին եւ «արտացոլումի պէս» ներկայացող աստուածութեան միջեւ։ Փորձեցի վերստեղծել հոս զաղափարային համազիրը։ Ու ներկայ վերլուծումով՝ տեսած եղանք թէ Զարեան հոգի ի բոյն՝ կ'ուզէ հեռու պահել իրմէ եւ բանաստեղծութեան իր յղացումէն՝ դիոնիսեան հեթանոսութիւնը։ Կը կրկնէ այս ձեւով, շատ աւելի նրբամիտ կերպով, Մեհեանի իր յարձակումները Վարուժանի հեթանոսական բանաստեղծութեան դէմ։

Վերլուծումը ցոյց տուաւ, թէ ինչպէս Զարեան լարախաղացին լուսաւոր պատկերը կը հակադրէ վայրենի կենդանիի մաշկեակ հազած կերպարին, թէ ինչպէս դիոնիսեան վիճակէն կը պահէ նուազագոյնը, դուրս ձգելով հաւաքական հմայափոխութեան հեթանոսական երեւոյթը։ Զարեանական նպատակադրումին նկարագրութիւնը չընձեռեց սակայն բանաստեղծութեան ծիրին մէջ յառաջացուած զատորոշումին նշանակութիւնը։ Ինչո՞ւ հեթանոսական երեւոյթին դէմ այս յարձակումը։ Եռանկիւն համաստեղութեան մէջ գործօն ոյժերու պեղումը կը պահանջէ որ այդ ինչո՞ւն մնայ առ այժմ իրրեւ հարցում եւ հարցադրութիւն։

4

Զարեան ուրեմն կը ճամբորդէ։ Էականը այն է որ կը գրէ ճամբորդելով, կամ կը ճամբորդէ գրելով։ Այս իրողութիւնը կ'արժէ իր արձակին համար միայն, եւ ո՛չ՝ իր բանաստեղծութեան։ Առաջին պատկանելի գործը՝ «Անցորդ»ը ընթերցողը եւ փոխադրէ Պոլիսէն Հա-

46. Ողբերգութեան Մեծնղը, գլուխ Բ., առաջին պարբերութիւն։ ԿԱՄ 3-4, էջ 264։

յաստան: Երկրորդը՝ «Բանկոօպ»ը Հայաստանէն կը փոխադրէ զինք Եւրոպա, նախ Ֆրանսա եւ յետոյ՝ Իտալիա: Երրորդը՝ «Երկիրներ եւ Աստուածներ»՝ Եւրոպայէն (Սպանիա) դէպի Միացեալ Նահանգներ: Ծամբորդելը սորվելու ձեւ մըն է: Սորվողը ամէն երկիր եւ այդ երկրին մէջ անցուցած ամէն մէկ պահը կը դիտէ իրբեւ «խորհուրդ», «նրա խորհուրդը իմ սեփական խորհուրդիս անբաժանելի մասը համարելով»⁴⁷: Սորվիլ աշխարհէն, աշխարհի քաղաքներէն, իւրացնել անոնց ոգին, վերաբացնել այդ ձեռով սեփական խորհուրդին մէկ անթելուած մասը, գրել այդ իւրացումին ի խնդիր: Եւ անցնել: Ծամբան «որոնումների ճամբայ» է⁴⁸: Այդ ճամբուն վրայ՝ գրողը կը ստեղծէ իր անձը, վերստեղծելով իր տեսածները: Ինչ որ անշուշտ պիտի չկարենար ընել, եթէ մնացած ըլլար «հայ իրականութեան» մէջ: Օտարացումի օրէնքն է միշտ: Գաղթական չլլալ, Սփիւռքին մաս չկազմել, քանի որ այդ՝ ընտելացումի բազմադիմի հոլովոյթի մը մէջ մտնել պիտի նշանակէր: Մնալ տարագրեալ, որոնումներու ճամբուն վրայ: Արտաշխարհային իւրացումը ու ներաշխարհային վերաբացումը կը պահանջեն ու կ'ենթադրեն հեռաւորում մը: Բնավայրը ճամբայ է: Կրնայ միայն մեկնակէտ կամ յանգակէտ ըլլալ: Բայց հոս Զարեանին տուած պատճառները քիչ մը ուրիշ են: Ինչու՞ իր որոնումը չէր կրնար յանգեցնել ինքը, «հայ իրականութեան» մէջ մնալով: Որովհետեւ իր փնտռածը «մտածման ակօսումներ» են, որոնց մէջ ինքն ալ պիտի թրծուի, պիտի շաղուի, «խորհրդածութիւնների գիրքեր» գրելով: «Եւ ո՞ւր էր որ հայ իրականութեան մէջ լինէին խոր եւ ինքնուրոյն մտածման ակօսումներ, որոնց մասին մարդ կարենար արտայայտուիլ...»⁴⁹:

Ինչու՞ այդպէս է: Որովհետեւ մենք՝ Հայերս «աչքի առջեւ ենք ունեցել պատմութեան քաղաքական եւ այդպէս անուանուած կուլտուրական բնոյթը»⁵⁰: Կարեւոր է, քանի որ առաջին անգամ ըլլալով կը յայտնուի պատմափիլիսոփայական եզր մը՝ պատմութեան «կուլտուրական» բնոյթը:

Բացատրելէ առաջ Զարեանին ըսածը, կ'ուզեմ բանալ փակագիծ մը, մեթոտարանական հակիրճ ճշտում մը կատարելու համար: Կարեւորը ըսուածին ճշմարտութիւնը չէ, այսինքն՝ պատմական իրողութեան հետ անոր համանմանութիւնը: Այդ չի նշանակեր որ պատմա-

47. Հայրենիք, Հոկտ. 1935, էջ 3:

48. Աճղ. «... Այցելած երկիրներս զգայութեան մակերեսով միայն չեմ դիտած, այլ ոգու եւ մտածումի վերմ եւ գործոն համակրանքով: ... Ոչ իրբեւ պատմական այցելու, այլ խորապէս շահագրգռուած եւ որոնումների ճամբիս վճռական եղբայրութիւնները չժախճալով»:

49. Աճղ:

50. Աճղ, երկրորդ սիւնակ:

փրկսոփայական դրոյթի մը ճշմարտացիութիւնը երկրորդական է: Բայց մեթոտարանական պարտականութիւն մըն է նախ եւ առաջ՝ հետեւիլ գրութեան ներքին կապակցութեան, վերակազմել անոր ներքին տրամաբանութիւնը: Ամէն հեղինակ զանազան տեղերէ փոխ կ'առնէ եզրեր, գաղափարներ, մէկ բառով՝ անմիատարր լեզու մը, որ կարելի կը դարձնէ իրականութեան հետ իր վերաբերումը: Այդ անմիատարր բաղադրիչներով է որ հեղինակ մը կը փորձէ իր ճամբան բանալ աշխարհի երեսին, հետզհետէ ընդլայնող ցանց մը նետելով անոր վրայ: Այդ ցանցը գրեթէ երբեք զուտ մտածողական կամ զուտ գրական չի կրնար ըլլալ: Այդպիսի գտութիւն մը ինքնին՝ անիմաստ է: Ու Զարեանի արձակ գրութիւնները, բացառելով առ այժմ՝ իր վէպերը, ասոր լաւագոյն օրինակն են, քանի որ անոնց երկզիմի բնոյթը կը համապատասխանէ Զարեանի փնտռութիւն երկերես հանգամանքին: «Որոշումների ճամբան» իր երկզը կը քակէ երկու աշխարհներու եզրերին: Բայց անմիատարրութիւնը գրական մտածողական տարբերութեան մէկտեղումն է: Զանազան տեղերէ տուեալներ բերելով ու խաւարելով իր գրութեան մէջ, հեղինակը կը փորձէ ճամբայ տալ փորձառութեան մը որ իր հակակշիռն է: Երբ կ'ուզենք իր հետեւելուն վրայ քայլելով՝ այդ փորձառութիւնը վերակազմել, գործ ունինք տարբեր վայրերէ ծագում առնող բաղադրիչներու հետ, «մտածման ակօսումներ» ու եւ անոնց անդրադարձող հատուածներու հետ, վերջապէս՝ «սեփական խորհուրդ»ի մը յայտնակերպումին հետ: Այնպէս որ եթէ գրութեան մը ներքին կապակցութիւնն ու ներքին տրամաբանութիւնը անհրաժեշտ ենթադրեալ մըն է մեր կողմէ, մնաց որ լաւագոյն պարագային՝ ներքին տրամաբանութեան կղզեակներ միայն կարող ենք երեւան բերել, ցոյց տալով փոխառութիւններու ծագումը, ասոնց վերաշխատումը բնոյթը, գրութեանական ու գաղափարային դիտարկութիւնները որոնք յատուկ են հեղինակին: Փոխառութեան խաւերէն մէկն է նիցչէական թեքումը, ու ցոյց տուինք նախորդ գլուխով՝ թէ ինչպէ՞ս այդ թեքումին բոլոր տուեալները գործածելով հանդերձ՝ գարեանական վերամշակումն ու դիտարկութիւնները նոր հանգամանք մը կու տան այդ տուեալներուն: Փոխառութիւններուն, վերամշակումներուն եւ դիտարկութիւններուն հետեւելով, կրնանք ներքին տրամաբանութեան կղզեակներ սահմանել, յուսալով որ այդ կղզեակները տեղ մը՝ հաղորդակցութեան մէջ պիտի մտնեն մէկը միւսին հետ: Զենք կրնար սակայն այդ աշխատանքը կատարելէ առաջ՝ ամէն մէկ բաղադրիչի ճշմարտացիութիւնը հարցադրումի առարկայ դարձնել: Ժիշտ է որ Զարեանի գրութիւնները «դրոյթ»ներ կ'առաջարկեն, պատմափրկսոփայական բնոյթի: Դրոյթ մը կը ձգտի միշտ ճշմարտացիութեան ու ճշմարտութեան: Իր մէջ ունի այդ ձգտումը իրրեւ էական բաղադրիչ: Մեթոտարանական պարտականութիւնը որուն մասին կը խօսէի ներկայ

պարբերութեան սկիզբը՝ այդ ձգտումը փակագծի մէջ պահել է։ Առժամեայ փակագծումով մը թերեւս, բայց հետեւողական։ Այդ ընելով՝ կ'ենթադրենք որ զարեանական որոնումը եւ այդ որոնումը միաժամանակ ընդունող ու արտադրող գրութիւնը վերափոխութեան կ'ենթարկեն ամէն դրոյթ, համաձայն (եւ ի խնդիր) իմաստային ներշնչող ոլորտի մը։ Այդ ձեւով է որ կը փորձենք գրութեան մէջ իմաստային կղզեակներ սահմանել։

«Պատմութեան քաղաքական եւ կուլտուրական բնոյթը» կ'ըսէ Զարեան։ Կը նշանակէ որ պատմութիւնը այլ եզր մըն ալ ունի, ցարդ ամբողջովին կամ մասամբ անտեսուած Հայերուն կողմէ։ Զարեանական յղացականութիւնը հոս քաղուած է Շփենկլլերի Արեւմտեւոյթի Անկումը գործէն⁵¹։ Այս հեղինակն է որ իրարու կը հակադրէ «քաղաքակրթութիւն» եւ «մշակոյթ», քաղաքակրթութիւնը նկատելով ներքին հոլովոյթի մը անկումային պահը, երբ կրօնական եւ գեղարուեստական խորագոյն ձգտումները տեղատուութեան շրջան մը կը թեւակոխեն, ու տեղի կու տան «տնտեսական» կամ «քաղաքական» ձգտումներու։ Մշակութային ժամանակաշրջանը աստուածներու փթիւումին, ճարտարապետական մեծ արուեստին պահն է։ Քաղաքակրթութեան շրջանին՝ աստուածները կը մոռցուին, կ'աքորուին, կ'անտեսուին, առասպելաբանութիւնը կը կորսուի, արուեստը կը դառնայ անզոյն։ Հոս Զարեան «կուլտուրական» բառը կը գործածէ «քաղաքակրթական»ի իբր հոմանիշ⁵²։ Հայերը ցարդ պատմութեան քաղաքական եւ կուլտուրական երեսը տեսնը են միայն, մինչդեռ պատմութիւնը կարելի է ուրիշ ձեւով դիտել, տարբեր ոյժերու եւ իրողութիւններու ի խնդիր։ Հայ իրականութեան հանդէպ արհամարհանք մը չէ յայտնուածը, այլ հաւաքական կեանքին վերաբերեալ հաստատում մը։ Հայ իմացականութիւնը երբեք չէ անդրադարձնը «կեանքի իրական բնոյթին»⁵³, զոր հետեւաբար ստիպուած ենք որոնելու այլ աշխարհամասերու վրայ, եւ մտքի այլ «ակօսումներ»ու մէջ։ Աւելի հասկնալի է թերեւս հիմա Զարեանի նպատակադրումը, երկիրներուն ընդմէջէն աստուածներու իր

51. Շփենկլլերի պատմափիլիսոփայական դուրս գործոցին առաջին հատորը լոյս տեսած էր 1917ին։ Ամբողջական գործը, երկու հատորով, լոյս կը տեսնէ 1923ին Մյունխեն։ Պէտք է ենթադրել որ Զարեան այդ գործը կարդացած է իր լոյս տեսնելէն անմիջապէս ետքը, քանի որ «Անցորդ»ի խմբագրումի տարիներն են։ Տե՛ս այս մասին Վայց տարեգրքին մէջ տպուած ուսումնասիրութիւնս։ Զարեանի պատմափիլիսոփայական յղացականութիւնը (որուն ընդմէջէն կ'ըմբռնէ ու կը բացատրէ նաեւ իր եւ իր ժողովուրդին ճակատագիրը) ծայրէ ծայր՝ Շփենկլլերի բնութեցումէն ներշնչուած է։

52. Համաձայն՝ գերմանական սովորութեան, ուր Kultur քաղաքակրթութիւնն է։ Զարեանային այն է որ Զարեան ասկէ անդին՝ երբեք «կուլտուրական» բառը չի գործածը, ու կը վերադարձնէ շփենկլլերեան հակադրութիւնը քաղաքակրթութիւն մշակոյթ բառերով։

53. Անդ։

որոնումովը: Ծանապարհորդին հարցն ու նպատակը քաղաքներ, յուշարձաններ ու դաշտանկարներ նկարագրելը չէ՝ հարկաւ, այլ մտնել երկրի մը խորագոյն ձգտումներուն հետ հաղորդակցութեան մէջ, իր «անհատականութիւնը» կանխակալ յղացումներէն ու մակերեւութային կազմաւորումէն ազատագրելով: Այս է նաեւ սորվիլը: Որ կը նշանակէ՝ «որոնել (...) մեր ինքնութիւնը»⁵⁴: Որոնել զայն պատմութեան քաղաքական եւ քաղաքակրթական յղացումէն անդին: Այդ յղացումէն անդին է որ կը գտնուին «աստուածները»: Ճամբորդելու եւ սորվելու միասնական արարքը կը հետապնդէ աստուածները, ամէն երկրի խորը, եւ ուրեմն՝ մեր «ինքնութեան» խորը պահուած: Այս փնտռուքը «կենցաղագիտութիւն» մը կը պահանջէ, աւելի ճիշտ՝ կենցաղի արուեստ մը, զոր Զարեան կը կոչէ «հոգեփոխութիւն», transmigration⁵⁵: Գիտութիւն կամ արուեստ բառերը չի գործածեր ինքը: Այլ կ'ըսէ՝ «սպո'րտ»: Հոգեբանութիւնը «սպորտի գերագոյն ձեւն է»⁵⁶: Այնպէս որ հայ իրականութեան մէջ մտային անբաւարարութիւնը չէ միայն որ հեղինակը ճամբորդի մը վերածած է, անցորդի մը: Գրելը, սորվիլը, որոնելը, աստուածներուն հետամուտ ըլլալը՝ «հոգեփոխութիւն» մը կ'ենթադրեն ու կը ստեղծեն: Ճամբորդութիւն մըն են, պեղում մը, դէպի հոգեկան տարրեր խաւեր, որուն գիտակցութիւնը կորսուել են հայ իրականութենէն ներս, բայց իրականութեան մէջ՝ ամբողջ եւրոպական գիտակցութեան մէջ միեւնոյն ժամանակ: Հայ իրականութեան ողբերգութիւնը այն է, որ այդ պեղումները, մտածման ակօսումները, անկարելի պիտի ըլլային անոր ծիրէն ներս մնալով:

Այս սպորտը, որ գրելն է ու ճամբորդելով՝ հոգեփոխուիլը, կապուած է նաեւ ժամանակաշրջանի մը հրամայականներուն: Զարեանի արձակ գործերը առանց բացառութեան լեցուն են զաղափարական ժամանակակից կացութեան վերաբերեալ վիճարանութիւններով: Այդ վիճարանութիւնները սակայն չեն ուղղուած Սփիւռքի բնակիչին: Իտէալ ընթերցողը Զարեանի աչքին՝ հայրենի երկրին բնակիչն է: Այս կէտը ուղղակի արտայայտուած չէ առաջին գործերուն մէջ: Կը սկսի զգալի դառնալ 1935էն սկսեալ, երբ Զարեան կ'ըսէ, թէ «երկրից դուրս չի կարող չիւնել կեանք եւ չի կարող լինել պատմութիւն»⁵⁷: Գաղութահայ բախտակիցներէն հեռու մնալու կամեցողութեան նոր արտայայտութիւն մը ահա: Հոս տեղին է ընթերցողի անձնական խոստովանութիւն մը: Երբ առենօք Զարեան կը կարդայի, անկարող էի հասկնալու եւ մանաւանդ՝ ընդունելու իր հեռակեաց ու առանձնադրոջմ կենցաղը:

54. Անդ:

55. Հայրենիք, հոկտ. 1935, էջ 4:

56. Անդ:

57. Անդ, երկրորդ սինակ:

Հարց կու տայի ես ինծի, թէ ինչպէ՛ս կարելի է արդեօք Ադէտէն Հազիւ տասը տարի ետք՝ աշխարհ պտըտիլ, եւ Մատրիտի կամ Վենետիկի մասին տպաւորութիւններ արձանագրել: Կը կարդայի ու կը մտածէի իրեն զաղթական: Իրողութիւնը այն է որ Զարեան գործ չուզեր ունենալ գաղթականներուն հետ: Ինչ որ պիտի տեսնենք քիչ ետքը այն է նաեւ, որ Ադէտը տեղ չունի իր աշխարհին ու աշխարհահայեցքին մէջ: Ադէտը հաւաքական ճակատագիր մը կը կիրառէ: Տարագրեալը մինակ է երբ կ'անցնի «արբէ սուրբ»: Ու «մեզ անհրաժեշտ է մինակութեան միամտութիւնը»⁵⁸: Կը տեսնենք միեւնոյն ատեն, թէ տեւաբար հեռաւորումներ ստիպուած է յառաջացնելու այս հեղինակը, պահելու համար «անցորդ»ի իր դիրքաւորումը: Առաջին հեռաւորումն ու զատորոշումը՝ «գրականութեան» ու «բանաստեղծութեան» միջեւ էր: Յետոյ՝ «լարախաղաց»ի բանաստեղծութեան եւ «հեթանոսական» բանաստեղծութեան միջեւ, գաղթականի եւ տարագրեալի միջեւ, ու հիմա՝ քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթին, մշակութային շրջանի աստուածները որոնող ճամբորդին եւ տնտեսականութեան ու քաղաքականութեան շրջանը բոլորող հայրենի երկրին միջեւ: Այս հեռաւորումներու եւ զատորոշումներու դիմով է որ որոնող ճամբորդը պիտի կարենայ նպաստել «նոր պատմական միթոսի» եւ «նոր հայ անհատի» ծնունդին⁵⁹: Պատմական «միթոս» մը կը ստեղծուի հայրենի երկրին մէջ միայն, հասկնալի է: Այնքան ատեն որ չէ ստեղծուած սակայն՝ ճամբորդը ոչինչ ունի քաղելիք անկէ: Իր ձայնը առ աշխարհ՝ հայրենի երկրին մէջ լսելի է, բայց երբ Հայաստանը իր «տնտեսականութեան շրջան»ը բոլորած ըլլայ⁶⁰, այն ատեն իր ձայնը լսելի պիտի դառնայ, ու իր գրածները՝ անհրաժեշտ այն երիտասարդներուն համար «որոնք որոշել են լինել նորից, կառուցանել նոր հոգեկան մի գորութիւն»⁶¹: Զերբապատուած անցեալէն (հեթանոսական հաւաքականութենէն), ձերբապատուած գաղթականութենէն (որ կապ չունի այլեւս պատմական միթոսի մը ստեղծումին հետ) ու հայրենի ներկայ երկրէն (որ տնտեսականութեան շրջանէն չէ ելած տակաւին, մտնելու համար նոր մշակութային շրջան մը, ուր նոր աստուածներ եւ նոր առասպելաբանութիւն մը երեւան պիտի դան), անցորդը կ'երազէ «նոր հոգեկան մի գորութիւն», ապագայի սերունդներուն գործը, որուն աւետարանիչն է ինքը:

Զարեան կը սպասէ այն պահուն, երբ երկրին մէջ պիտի պատահի զարթում մը, գաղտնի գորութիւններու փթթում մը, անշուշտ՝ ո՛չ

58. Երկեր, էջ 145:

59. Հայրենիք, Հոկտ. 1935, էջ 4, երկրորդ սիւնակ:

60. Աճդ:

61. Աճդ:

քաղաքական իմաստով հասկացում: Ինքը թէկուզ հեռուէն, այդ փրթ-թումին ու զարթնումին մասնակցած ըլլալու փառասիրութիւնը կը սնուցանէ: Երբ «տնտեսականութեան շրջանը» բոլորով, այն ստեն հաւանաբար հայրենիքն ալ պիտի բանայ իր դռները՝ ո՛չ միայն տարա-զրեալ իր զաւակներուն առջեւ, այլ մանաւանդ՝ ասոնց մտային ար-գասիքին, ասոնց ճակատագրական որոնումներուն, ասոնց հետապըն-դած աստուածութիւններուն: Այն ստեն պիտի սկսի նոր միթոսը ըն-ծիւղիլ, նոր անհատը կանգնիլ⁶²:

Ի՞նչ է այդ «նորութեան» պարունակութիւնը: Կարենալ պատաս-խանելու համար, պէտք է գիտնալ թէ ի՞նչ է «քաղաքական եւ այսպէս անուանուած կուլտուրական» եզրին հակառակը: Տեսանք որ հոս եւս՝ Զարեան կը մտածէ հակադիր եզրերու ընդմէջէն: Կ'աւետէ ոչ-քաղա-քական աշխարհիմնացութիւն մը, տնտեսականութեան մենատիրութե-նէն ազատագրուած: Կ'աւետէ աստուածներ, որոնք Վարուժանի հե-թանոսական աստուածները չեն, որոնք սակայն քրիստոնէական աշ-խարհին հետ ալ կապ չունին: Ճամբորդը այդ ձեռով՝ կը սահմանէ ժխտական եզրերը ու կը ձգէ, կը լքէ զանոնք իր ետին: Բոլոր ոլորտ-ներուն մէջ՝ կը յառաջանայ երեք աստիճանով՝ տարբերակում, հե-ռաւորում, աւետում: Կը «տարբերակէ» հակադիր եզրեր, կը «հեռա-ւորէ» ժխտականը, կ'աւետէ նորը: Երեքը միասին կը կոչուին սեփական խորհրդի որոնում:

5

1922էն մինչեւ 1943՝ Հայաստանը մնացած է Զարեանի արձակ արտագրութեան զլխաւոր առանցքը: Պ. Սնայեան կ'ըսէ իրաւացիօրէն որ Հայաստանի մէջ անցուցած այդ տարիները «ճակատագրական եղան իր կեանքին մէջ եւ կազմեցին իր մշակած գրականութեան անկիւնա-դարձը: Պզտիկ այդ ժամանակաշրջանին մէջ ապրած իր փորձութիւն-ները եւ ձեռք բերած փորձառութիւնները այնուհետեւ իր գրականու-թեան միջնորդը կազմեցին...»⁶³: Ինչ որ ունինք Զարեանէն իրրեւ

62. 1914ին կար արդէն իսկ այս մարգարէաշունչ շեշտը, մօտալուտ ապագայի մը փերա-բերող, ու դեռ՝ քաղաքական հանգամանքներէն անկախ, տե՛ս օրինակ՝ Մեհեան, էջ 53: «Եթէ լաւ դիտեք ներկայ փնտռումներու շրջանը, պիտի ուրախութեամբ տեսնէք որ ո՛չ շատ հեռու ապագայի մը մէջ պիտի կառուցուի նոր Տաճարը եւ ողբերգական նոր գործողութիւնները պիտի նորէն վառեն արուեստի բարձր կրակը հողերկրուն մէջ: Քնարերգական բանաստեղծութենէն... անհրաժեշտօրէն պիտի ծնի ապագայի տիեզերական ողբերգութեան ամենագլխաւոր մօթիքը՝ «ՏՐԱՆՍԱ-ՏԵՂՈՒՆԻՎԷ»։ Զարեանի յորշիք հոս տակաւին՝ նիցչէական է, բանի որ Զարեան կը կրկնէ Նիցչէի զրոյթը ողբերգական թատրոնի ծնունդին մասին, որ սերած է դիո-նիսեան օրհնորդութիւններէն:

63. Սնայեան Պ., Աւագաթիւքի մասը, Պէյրութ, էջ 160:

արձակ գործ՝ իր ներշնչումը կը քաղէ ի հարկէ՝ այդ տարիներէն: «Երկիրներ եւ աստուածներ» այն մէկ գիրքն է թերեւս որուն մէջ ամէնէն քիչ զգալի պիտի ըլլար այս երեւոյթը, եթէ յառաջարանին տողերը նոր պատմական միջոցի եւ նոր հայ անհատի մասին չխօսէին: Հայաստանի իրականութեան հետ կապակցութեամբ ամէնէն յատկանշական գործը սակայն՝ Բանկօօպն է, եւ հոս պահ մը՝ անով պիտի զբաղինք:

«Բանկօօպ»ը ընթերցողին կը ներկայանայ իբրեւ վէպ: Երկու «չըջան»ներու բաժնուած է: Առաջին չըջանը ամբողջութեամբ Հայաստանի մէջ տեղաւորուած է, խորհրդայնացման հետեւող առաջին տարիներուն⁶⁴: Այսինքն՝ նոյն այդ ժամանակաշրջանը, որուն ընթացքին կը գրուէին կամ որուն կ'անդրադառնային «Անցորդ»ի օրագրային էջերը, կը կրկնուի այս վէպին մէջ: Վիպական արձակին իւրապատկութիւնը երեւան կ'ընկէ այս ձեւով: Քանի մը գլխաւոր դէմքեր բեմադրուած են հոս՝ Բանկօօպի առաջին չըջանին մէջ: Հայկը ասոնցմէ մէկն է, որը մը որ ամերիկեան որբանոցէն կը փախչի, Երեւան կը նստէ ինքզինքը, «կոմունայ»ի մը կը կապէ իր ճակատագիրը⁶⁵, եւ յետոյ՝ համայնավար կուսակցութեան անգամ կը դառնայ ու պաշտօնական գործիչ, որդեգրելով կուսակցական բոլոր կարգախօսքերը, ու նոյնանալով անոր իտէալներուն: Հայկին վերաբերեալ բոլոր հատուածները գրուած են այնպիսի ձեւով մը, որ կարծէք՝ իր աչքով դիտուած են պատահարները: Իր հոգեկան յառաջխաղացքը, չըջափոխութիւնը, իր որոշումները, իր ապրումները արտաքին նայուածքի մը դատաստանին չեն ենթարկուած: Քմբիծաղ չկայ այս էջերէն ներս, կամ հազիւ զգալի: Գլխաւոր դերակատարներու խմբակին մաս կը կազմէ նաեւ Թոմ Օկոտըսը, ամերիկացի երիտասարդ պաշտօնեայ, որ բարենպաստ ընկերակցութեան մը շարքերուն մէջ կը սպասարկէ: Իրեն յատկացուած գլուխներուն մէջ ալ Հայաստանը կը դիտուի Ամերիկացիի աչքով, որքան որ հնարաւոր էր Զարեանին⁶⁶: Վէպին թերնիքական կողմը այդ տեսակէտով՝ որոշ չափով գոհացուցիչ է: Բայց յետոյ երեւան կու գայ Իրերեանը, հայ մտաւորական, որ հետզհետէ կը զրաւէ բեմին յառաջամասը: Ատկէ սկսեալ՝ վէպը ամբողջութեամբ կը կաղայ, որովհետեւ անմիջապէս զգալի է, որ Իրերեանը Զարեանի փոխանորդն է վէպին մէջ⁶⁷: Զարեանի գաղափարները կը պաշտպանէ, Զարեանի տեսածները

64. Հայրենիքի մամուլի հրատարակութեան մէջ՝ առաջին չըջանը կ'երկարի 1931ի նոյեմբերէն մինչեւ Յունուար 1933:

65. Տէս Հայրենիքի, Յունուար 1932, էջ 23էն սկսեալ:

66. Տէս օրինակ Ամերիկացիին նամակը Հայաստանի մասին, Հայրենիքի, Դեկտ. 31, էջ 12-16:

67. Իրերեանի օրագիրը կը զրաւէ վէպի երկրորդ չըջանի տպուած մասին գրեթէ ամբողջութեամբ, այսինքն՝ Փետր. 1933էն մինչեւ Սեպտ. 1933:

կր տեսնէ: «Անցորդ»ին մէջ օրինակ՝ երկար հատուած մը արշաւանք մը կը պատմէ զէպի Սեւանայի՝⁶⁸ Բանկօօպին մէջ՝ նոյն արշաւանքը կը պատմուի, նոյնքան երկար եւ այս անգամ՝ ճանճրացողիչ, Զարեան-Իրերեանի կեղրոնական ներկայութեամբ⁶⁹: Ինչ որ թոյլատրելի էր անձնական նօթերու մէջ՝ անտանելի կը դառնայ վիպական կառոյցէն ներս:

Վէպին սկիզբը՝ յոյս մը կը ծագի ընթերցողին մօտ: Ինչ որ չէր ըսուած օրագրային էջերէն ներս՝ հիմա թերեւս պիտի ըսուի: Ի հարկէ՝ «... երեսակայութիւնը աւելի իրական է, քան թէ ինքը իրականութիւնը»⁷⁰: Պատմողական մարդին մէջ փորձուած որեւէ մէկը կրնայ հասկնալ, թէ ի՞նչ կը պատահի երբ անցք մը կը կատարուի օրագրայինէն զէպի վիպականը: Վիպական կառոյցը կը լարէ յիշողութիւնը, երեւան կը հանէ տարրեր որոնց տարողութիւնը չատ չեն կրնայ մնացած ըլլալ օրը օրին գրուած էջերուն մէջ: Աննկատ մնացած մանրամասնութիւններ կրնան հսկայ ծաւալ ստանալ, կամ ընդհակառակը՝ ընդհանուր երեւոյթներ որոնք չըմանակ մը կը կազմեն ու այդ խոկ պատճառով՝ չէին կրնար թեմականացուիլ՝ սեւեռումի առարկայ կը դառնան վիպական պատմումին ընդմէջէն: Այս տեսակի գոհացուցիչ երեւոյթներ տեղ տեղ՝ նշմարելի են «Բանկօօպ»ին մէջ, ինչպէս սկիզբը՝ Էջմիածնի տեսարանը⁷¹, կամ գողերու կոմունային յատկացուած էջերը, բայց «Անցորդ»ն ալ եւ չի մնար այդ տեսակէտով երբ կը նկարագրէ Զեկային գործունէութիւնը⁷²:

Այս առաջին «չըման»ի վիպական ծրագիրը հետաքրքրաշարժ է մասամբ՝ Զարեանի պարկեշտութեան ու սրատեսութեան, մասամբ ալ՝ վէպին բնձնուած կարեկրութիւններուն շնորհիւ: Հետաքրքրաշարժ է ո՛չ թէ վիպական խորութեամբ, այլ իր առարկայով ու ժամանակաշրջանով. Հայաստանի խորհրդայնացման տարիներն են: Այդ անկիւնադարձային տարիներուն մասին վկայութիւն չունինք, կ'ուզեմ ըսել վկայութիւն մը որ ըլլար պատմագրական ակնարկ մը, ու կարենար տալ միաժամանակ այդ տարիներուն թանճրացեալ պատմութիւնը, առանց վիճարանական կամ ներքողական կեցուածքի, առանց վերէն կամ դուրսէն դիտելու իրադարձութիւնները: Այդ տարիներուն մասին գրուածները ընդհանրապէս յիշեալ ստորոգութիւններուն մէկուն կամ միւսին մէջ կ'իյնան միշտ: Վէպը միայն կարող էր «առարկայական» ու թափանցող ակնարկով մը վերարտադրել զէպերը, անոնց ոգին ու իմաստը, մնալով թանճրացեալ կեանքի ծիրէն ներս: Գողերու կոմուն-

68. Տե՛ս «Սեւան» խորագրուած գլուխը, Երկեր, էջ 285-342:

69. Հայրենիք, Յուլիս 1932:

70. Նաւր լիբան վրայ, Պոսթրն, էջ 9:

71. Հայրենիք, Նոյ. 1931:

72. Երկեր, էջ 244-266:

նայի մասին օրինակ՝ ուրիշ տեղ առիթը չէինք ունեցած կարգալու, ո՛չ ալ կուսակցական գործիչի մը հոգեբանութեան եւ շարժառիթներուն մասին: Բնակիչներու յարմարեցումը նոր ռեժիմին, գիւղերու վիճակը, «գտում»ի գործողութիւններու ներքին ծալքերը, այս բոլորը՝ մասնակցող ղեւակատարներու ղիտանկիւնէն տրուած՝ շահեկան են պատմական ժամանակաշրջանի մը մէջ մտնելու համար, պատմական իրադարձութիւններու արձագանգովը հետաքրքրուողի աչքին: Զարեան այս ոճով կրցած է «Բանկօօս»ի առաջին չրջանը գրել միայն, ինչ որ կը փաստէ, թէ չէր տիրապետեր ան իր ծրագրին:

Վէպի երկրորդ չրջանին մէջ՝ ոչինչ կը մնայ առաջինի խոստումներէն: Վիպական թեքնիքը հոս կը մոռցուի, ու ընթերցողին կը հրամայուի Իրերեանի «օրագիրը»: Երբ Իրերեան կը ստիպուի դուրս ելլել Հայաստանէն, չ'ըսուի թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչ պայմաններով: Կը հասկցուի միայն, որ մթնոլորտը սկսեր է վտանգաւոր դառնալ⁷³: Ասկէ ետք կը հետեւինք Իրերեանի ուղեւորութեան Պաքուէն Իսալիա, եւ անկէ՝ Փարիզ⁷⁴: Հրատարակուած էջերու վերջին գլուխին մէջ՝ Հայկը կը վերերեւի⁷⁵: Յուսահատական փորձ մըն է այս մէկը վէպը փրկելու համար իր կործանումէն, ու բացայայտ է որ փրկութեան այդ փորձը չէր կրնար յաջողիլ: Վէպը կը վերածուի պարզապէս օրագրային արձանագրութեան մը, այն միակ տարբերութեամբ որ Զարեան ինքզինքին կ'արտօնէ հոս ծագրանկարային զարճնելու իր նկարագրած ղեւակատարները, մասնաւորապէս՝ գաղթական Թրքահայերը: Ամէն պարագայի՝ վէպ չէ մնացած այլեւս, քանի որ Զարեան վերադարձած է իր օրագրային նախապիտոթիւններուն: Առաջին չրջանի բոլոր ղեւակատարները Հայաստանէն դուրս չեն ելած, ու երբ քանի մը հատը կ'երեւին յանկարծ՝ տհաճ տպաւորութիւնը կը ձգեն առաջին մասէն դուրս փոխադրուած ըլլալու: Եզրակացութիւնը այն է, որ նոյնիսկ այդ առաջին մասը գրուած էր առանց անդրփոխանցումի⁷⁶:

Եթէ վէպը անդրփոխանցումի կը կարօտի, պատճառը այն չէ որ բնորդները անճանաչելի պէտք է ըլլան, կամ թէ վէպը գուտ երեւակայութեան արդիւնք պէտք է հանդիսանայ: Զարեանի փորձառութեան

73. Մեկնումին վերաբերեալ առաջին տողերը տե՛ս Հայրենիք, Փետր. 1933, էջ 46: Տե՛ս նաեւ Ապրիլ 1933, էջ 47, ուր Իրերեան կը յիշէ Հայաստան մնացած իր ընկերները, որոնց գլուխը կրնայ վտանգի մատնուիլ եթէ ինքը անտեղի յայտարարութիւններ ընէ:

74. Փարիզի տեսարանները կը սկսին Յունիս 1933ի համարով: Ծիրվանգատէի եւ մանուսանդ՝ Զարեանի յատկացուած էջերը հոն՝ հոշակաւոր են:

75. Հայկին վերերեւումը տե՛ս Հայրենիք, Հոկտ. 1933:

76. Transposition: «Անդրփոխանցում» րաւոր փոխ կ'առնեն Յ. Օշականէն, տե՛ս Համապատկեր, հատոր Ա., էջ 4 (... կմանքին ու անոր անդրփոխանցումը կ'ազմող գրականութեան միջեւ...):

ընդմէջէն է, որ անգրիփոխանցումը կ'երեւի իբր վիպական պատմումի նախապայմաններէն մէկը: Տարրական հեռաւորութիւն մը անհրաժեշտ է, որպէսզի «չքնն» մը արձանագրուի գիրին մէջ: Դէպքեր ու մտածումներ արձանագրելը ինքնին չի ստեղծեր այդ հեռաւորութիւնը, այդ զանազանումը: Վիպական ոյժին մէջ կը մտնեն երկու էական բաղադրիչ՝ տիպարայնացումը եւ պատմողական հանգոյցը: Վիպական տարրեր յղացումներ կրնան յետոյ չէզոքացնել այդ բաղադրիչները, կրնան խաղաղ անոնց հետ ու փորձել զանոնք ջնջել, ինչպէս արդիական վէպին մէջ: Այդ պարագային իսկ՝ տիպարայնացումը եւ պատմողական հանգոյցը նախադրեալ մը կը կազմեն: Փոխադարձաբար՝ օրագրային գործողութիւնը գործարկումի նոյն օրէնքներուն չի հպատակիր, որովհետեւ նշեալ բաղադրիչները տեղ չունին հոն: «Բանկօօպ»ի ծախողութենէն քաղուած ու հետեւցուած այս հաստատումները աւելի խոր անդրադարձ մը կը պահանջեն գրողական աշխատանքի եղանակներուն եւ թանձրացեալ պատմութեան փոխյարաբերութիւններուն շուրջ: Օշական քանիցս կը կրկնէ որ վիպագիրը իր ժողովուրդին միակ իսկական պատմարանն է: Հարցին բարդութիւնը կը յայտնուի սակայն, երբ կը տեսնենք որ անգրիփոխանցումի վրայ հիմնուած պատմողական եղանակ մը, որ կը պահանջէ «արուեստական» բաղադրիչներ, կրնայ աւելի մօտ ըլլալ պատմական իրականութեան քան թէ պատմողական միւս սեռերը: Որպէսզի պատմողական այդ եղանակը կարելի զառնայ սակայն, կ'երեւի թէ անհրաժեշտ է սկզբնական պատահար մը, պատմութեան վերջաւորութեան նման բան մը, հեղինակին կողմէ ստանձնուած վախճանական փորձառութիւն մը: Վէպը իր ընդհանրութեամբ, բայց նաեւ վիպական ամէն յաջողութեամբ այդպիսի «վերջնական» պատահարէ մը ծնունդ կ'առնեն: Զարեան անգրիփոխանցումի մարզը չէ, որովհետեւ վերջացած պատմութեան մը հետ բնական հեռաւորումի յարաբերութիւն մը չունի ինքը: Վերջաւորութիւնը չէ պատահած իբրեւ այդ իրենց համար:

Կ'ընդունիմ որ ծանրակշիռ հաստատումներու շարք մը կայ հոս: Թէ՛ վէպը ընդհանուր առմամբ եւ իր մեծագոյն յաջողութեան համար՝ ծնունդը կ'առնէ պատմութեան վերջաւորութեան մէջ, այս մէկը զրոյթ մըն է, մեր կողմէ առաջադրուած, զոր տեղը չէ հոս բացայայտելու եւ հիմնաւորելու⁷⁷: Հաստատումը ծանրակշիռ է նաեւ Զարեանի պարագային, եւ այս անգամ՝ վարկածային զրոյթ մը չէ: Իրողութիւնը այն

77. Տե՛ս ներկայ տողերու գրողին հեղինակութեամբ՝ *The style of Violence, Armenian Review*, Պոսթրն, Փարիս 1985, ու *Ochagan tel qu'en lui-même, Dissonance* հանդէսին մէջ, Միլան, 1985, բացայայտման առաջին փորձի մը համար: Տե՛ս նաեւ Միլան Բուստրա, «Սերվանտէսի ժառանգը», մեր կողմէ թարգմանուած, Հոբիգոն, Մոնթրէալ, 1985-ի Մայիս-Յունիսի գրական քաջաճիւղները: Բուստրա կը խօսի հոն եւրոպական վէպի պատմութեան եւ «վախճանական յարակարծիք»ներուն մասին:

է որ Զարեան միշտ նոր հեռաւորումներու հետամուտ է, որովհետեւ ստանձնուած վերջաւորութենէն՝ վախճանէն հասնելիք «քնակամ» հեռաւորութենէն ամսասն մնացած է ինք: Կամ ուզած է մնալ: Հարկին տակն է հեռաւարար նոր հեռաւորումներ ստեղծելու, գաղթականէն տարագրեալը, գրականութենէն՝ բանաստեղծութիւն, հեթանոսական այծեմարդէն՝ լարախաղացը, Դիոնիսոսէն՝ Ապոլոն, օրագրային փորձերէն՝ վիպական անդրփոխանցում, ու Պոլիսէն՝ Հայաստան:

6

Ու Պոլիսէն՝ Հայաստան: Այս վերջինն ալ բացայայտ կերպով գրուած է իւր հեռաւորում, փախուստ, բարձում: Ահաւասիկ. «Ինչքան կարեւոր է Պոլիսից փախչիլ, Պոլիսը յաղթել...»⁷⁸: Աւելի յստակ չէր կրնար գրուիլ: Պոլիսը յաղթելու հարց մը կը դրուի, երբ Պոլիսը անգանցելի եւ անգերազանցելի կերպով կը պաշարէ այս տողերը գորդը: Պոլիսը՝ եռանկիւն համաստեղութիւնն է, որմէ փախուստ չկայ, ու որմէ փախուստը անհրաժեշտ է: Բայց Պոլիսը աշխարհի մը փլուզումն է նաեւ, անյաղթահարելի փլուզում մը, զոր պէտք է յաղթել, ապրիլ կարենալու համար: Փախչիլ-Ցաղթել: Այս զոյգն է որ կը կառավարէ Զարեանի կեանքն ու գրականութիւնը: Ու զարմանալի չէ տեսնել որ «Պոլիսից փախչիլ, Պոլիսը յաղթել» զոյգ հրամայականը կու գայ Աղէտին անդրադարձող հատուածէ մը յետոյ:

Հատուածը մէջբերելէ առաջ, յիշեցնեմ իր Զարեան առիթը ունէր օրագրային ու ճամբորդական նօթերուն մէջ Աղէտին անդրադառնալու, երբ կը պատմէր 1914-1915 տարիները, այսինքն՝ մեկնումը Պոլիսէն, ժամանումը՝ Պուլկարի, ու վերադարձը՝ դէպի Իտալիա: Մինչդեռ Աղէտը կ'ուրուագծուի այդ տարիներուն վերաբերող «Բաղաքներ» գործին մէջ իբրեւ հեռաւոր պատահար. «Պոլիսից նոր լուրեր են եկել Հայերի մասին... Սարսափելի... Ամբողջ ժողովուրդը տեղահանուած է: Տղամարդկանց սպանում են. կիները եւ երեխաները քշուած են անապատները: Զարդ»⁷⁹: Այսքան: Ոչինչ գեղչած եմ Զարեանի տողերէն, ոչինչ աւելցուցած: Կախման կէտերը իրեն կը պատկանին: Ահաւոր կը թուին ինծի այս տողերը իրենց հեռագրային ոճով, մանաւանդ եթէ յիշէք անոնց համագիրը, որ կը պատմէ լուսափողփող ու դրախտային Իտալիան: Հոն է որ Զարեան ի հարկէ՝ Աղէտը կը դիմաւորէ. «Գարուն, արիւն, արեւ եւ վիշտ 1915»⁸⁰: Սարսափի լուրերը կը խառնուին այսպէս ճանապարհորդական տեսարաններուն: Այլ

78. Երկեր, էջ 39:

79. Երկեր, էջ 636:

80. Երկեր, էջ 535:

տեղ, փախուստի առաջին օրերուն, Պուլկարիոյ մէջ՝ Զարեան ծիծաղի առարկայ կը դարձնէ Զապէլ Նսայեանի դիմագիծը ու անոր ստանձնած զերակատարութիւնը, հաւանաբար որովհետեւ քաղաքական բնոյթ կը տեսնէ անոր մէջ: Շատ մօտիկ ապագան ցոյց պիտի տար որ Աղէտը կանխելու կը միտէր պարզապէս այդ յուսահատ գործունէութիւնը: Խղճի պարտք մըն էր⁸¹:

Եւ հիմա խոստացուած հատուածը, «Անցորդը եւ իր ճամբան» գործին սկիզբը (կը վերաբերի ուրեմն 1920ին):

Մեք կորուստը այնքա՛ն շատ է, որ գրել անկարելի է: Մոռնալու մեծ ցանկութիւն ունիմք ամէնքս: Երէկը արիւն է եւ բոց, այսօրը՝ անորոշ է եւ վաղը՝ անյայտ:

Նրանք որ վերադարձել են, լուռ են: Լուռ են, որպէսզի կարողանան ապրել: Բայց նրանց դէմքին վրայ դժոխքին կնիքը կայ: Խօսում են՝ անձայն, ծիծաղում են առանց ուրախութեան, շարժում են մեքենաբար:

Փողոցում, կորացած մարդու ֆայլումսֆից, բազուկների որոշ շարժումից կարելի է նրա կրած դժբախտութիւնների որակը հասկընալ: Դէմքի ինչ ինչ գիծեր, աչքերի անորոշ փայլը, մտքի կանգ առնելը խօսքի առջեւ, խոր վշտի, անբուժելի վերքերի բնորոշ արտայայտութիւններ են:

Մենք վարժ էինք նախնական հոգեբանութեան գրքի մէջ կարդալ: Այժմ, այլեւս ոչ մի բան չի հասկացում: Փոխում է ամբողջ մի ժողովրդի արտայայտութիւնը: Երբ բաց ծովը այնկոծուած է, ափից ոչինչ չի նշմարում: Սոսկային այն է, որ ամէն մարդ ծածկում է, ուզում է մոռնալ, ապրել այնպէս, ինչպէս պիտի ապրէր, եթէ եղեռնը տեղի ունեցած չլիներ⁸²:

Այս տողերը ընդերկար մէջբերեցի, իրենց կարեւորութեան պատճառով: Զարեան կը փառէ հոս իր շատ մը մեղքերը: Քիչ անդին՝ կը յիշէ Մեհեանի իր ընկերները, ու կը գրէ:

«Ոգեւորումից ոգեւորում, անդնդից անդունդ, ապրում ենք մի տեսակ քաւալումով:... Դնացին ամէնքն էլ, մեռան. ինչպէ՞ս մեռան, ոչ ոք չի իմանում: Եւ սակայն, ամէնքս էլ իմանում ենք, որովհետեւ ամէն բան մեր սրտերի մէջ տեղի ունեցաւ»⁸³:

Ալեկոծուած ծովը փրուզումի յորձանապտոյտ կեդրոնն է, «գժոխք»ը: Դժոխքը հողիներուն խորքն է: Զայն անկարելի է «գրել»: Գրել կարենալը անմիջական կապ մը ունի հետեւաբար՝ մեծագոյն «կորուստ»ին հետ, կ'ենթադրէ որ զրոյդը «վերադարձողներ»ու ճամբուն վրայ

81. Երկեր, էջ 528-533:

82. Երկեր, էջ 33:

83. Երկեր, էջ 34:

պիտի քալէ հակառակ ուղղութեամբ, դէպի «գոթիք», կ'ենթադրէ որ գոռը ափը ձգէ, եւ ուղղուի դէպի արեւոծ ծովուն բացերը: Այնքան ատեն որ այդ վերադարձի փորձը չէ կատարուած, կը մնանք փութումի եզրին, ու վերջաւորութիւնը չէ պատահած տակաւին մեզի համար: Զարեանի ինչպէս Յ. Օչականի համար՝ պատմութեան վերջաւորութիւնը կ'արձանագրուի Եղեռնին մէջ: Բայց Եղեռնը յայտնօրէն լուսթեան կը դատապարտէ – «լուսթ եւ, որպէսզի կարողանան ապրիլ», «խօսում են՝ անձայն»: Մարդը կը կտրէ իր ձայնէն, քանի որ վաւերական միակ ձայնը Եղեռնէն ետք՝ պիտի հնչէր դո՛ղբէն: Այս բաները լաւ հասկցած է Զարեան ու գիտէ, որ եթէ յանձնուի յորձանքին՝ ինքն ալ պիտի «թաւալի» ու մնայ «անձայն»: Երբ դո՛ղբին հետ այս անկարելի կապակցութիւնը ստեղծուի, մարդկային «նախնական հոգեբանութիւնը», այն մէկը որ կը կարողացուի աշխարհի գիրքերուն մէջ՝ ի զօրու չէ ալլել: Յրուումը կը սկսի այս դո՛ղբային՝ կորիզային պայթումէն: Յրուումը անձայնութեան տարածութիւնն է:

Ամէն ինչ կը սկսի այսպէս կորիզային պայթումէն, որմէ ետք մարդկային հոգեբանութիւնն չէ մնացած, քանի որ չէ մնացած խօսելու հնարաւորութիւնը, քանի որ գոյութիւն չունին, կամ չբացած են, դէպքը ընդունելի դարձնող հոգեկան կաղապարները: Այդ քայլաշարքէն վերադարձողները ցրուածներ են արդէն իսկ: Քանի մը էջ յետոյ, Պոլիսը յաղթահարելու անհրաժեշտութիւնը արձանագրելէ ետքը՝ Զարեան նո՛յն բաւը կը գործածէ, ըսելով՝ «վերադառնա՛լ: Բայց վերադառնալ ո՞ւր: Ո՞րտեղացի ենք մենք, մտքի յաւիտեական ճամբորդներս»⁸⁴: Կորիզային պայթումին դէմ յանդիման՝ կը յայտնուի հոս Զարեանի ամբողջ արձակ գործին կորիզային նախադասութիւններէն մէկը: Առաջին մակարդակի մը վրայ՝ նախադասութիւնը կ'ըսէ անհայրենիք մարդոց ճակատագիրը: Երկրորդ՝ «վերադառնալ» բայի ընդլայտակեայ կրկնումով (բառը գործածուած էր «գոթիք»էն վերադարձողներուն համար), ցրուածութիւնը կը կապէ դո՛ղբէն դարձողներու անվերադարձ ճանապարհին: Վերադառնալ պիտի նշանակէր խորքին մէջ՝ այդ ճամբէն անցնել վերստին, դէպի ետ, դէպի կորիզը պայթումին: Երրորդ՝ «անցորդ»ի եւ «ճամբորդ»ի փոխարինութիւնը կը զետեղէ այդ կրկնիմաստ «վերադարձ»ի անկարելիութեան մէջ: Հայրենիքը փակ է մեր առջին: Բայց մեր հայրենիքը դո՛ղբն է, եւ ո՞վ կրնայ վերադառնալ հոն: Դատապարտուած ենք աշխարհի ճամբաներէն անցնելու, մարդկային բնակելի վայրերէն, որովհետեւ միակ վայրը ուր պիտի արժէր վերադառնալ՝ Ադէտի դո՛ղբային կորիզը պիտի ըլլար: Եւ վերջապէս կայ չորրորդ մակարդակ մը: Այս մէկը կարծէք մէկ աստիճան վար կ'իջնայ նախորդին բաղդատ-

84. Երկեր, էջ 39:

մամբ. «անցորդ» ըլլալը կը վերագրէ «մտքի» ճակատագրին, ինչպէս երբ կ'ըսուէր՝ «եւ ո՞ւր էր որ հայ իրականութեան մէջ լինէին խոր եւ ինքնուրոյն մտածման ակօսումներ»: Նախադասութեան ուղղութիւնը յանկարծ կը փոխուի ու կը չարափոխուի այս չորրորդ մակարդակով: «Անցորդ»ը կը վերածուի «մտածումի ակօսումներու» հետամուտ մէկու մը, որուն անբաւարար կու գայ «հայ իրականութիւնը»: Բայց այս վեջին մակարդակին՝ Պոլսից փախչող, Պոլիսը յաղթել ուզող անձն է որ կը խօսի խորքին մէջ: Ինչ որ հիմա կը նշանակէ երկու բան. ձերբազատուիլ եռանկիւն համաստեղութենէն՝ Օշականի եւ Վարուժանի նայուածքէն. բայց նաեւ՝ փախչիլ Աղէտէն, այսինքն՝ Աղէտին կորիզը յամենցող անձայնութենէն:

Կը տեսնուի նախ այդ ձեւով՝ թէ գրութեան մը ներքին կապակցութիւնն ու ներքին տրամաբանութիւնը կրնան շատ աւելի խոր ըլլալ քան թէ իմաստային կաղապարումները, կամ զաղափարային վերամշակումները: Գրութեան բազմեզր ոլորտ մըն է: Հոս՝ չորրորդ մակարդակին վրայ հրամցուած տարրերը կը թաւալեցնէ դէպի իր ընդերքը, դանտեր քստ այնմ կ'այլափոխէ:

Կ'երեւի – եւ այսպէս՝ կը հասնինք մեր ընթերցումի առժամեայ աւարտին – թէ կորուստի եւ փրկումի ենթարկուած աշխարհի մը դէմ՝ բնական հեռաւորումներու ցանցը պատուած է ամբողջովին: Այդ ցանցն է որ կը կազմէ մարդկային նախնական հոգեբանութիւնը, հոգեբաններու կամ վիպագիրներու գիրքերուն մէջ ընթեռնելի: Այդ ցանցն է որ կ'ընձեռնէ դէպք մը զիմազրաւելու, «մարսելու», «գետեղելու» հնարաւորութիւնը, հոգեկան կաղապարը: Ինչպէ՞ս ապրիլ ու գրել սակայն երբ այդ ցանցը իր զօրութիւնը կորսնցուցած է, երբ փլատակի վերածուած է ան: Ապրիլ այնպէս, ինչպէս թէ «Եղեռնը տեղի ունեցած չլինէ՞ր»: Բայց ինչպէ՞ս: Զարեանի պատասխանը փախուստ մըն է, Պոլսից փախչիլ, որմէ անդին հեռաւորումներու նոր ցանց մը կարելի ըլլայ հիւսել ու պարզել, Հայրենիքէն օտարանալով, աշխարհի սուրբերն ու աստուածները այցելելով, իմացական ակօսումներուն մասին արտայայտուելով: Առաջին փախուստէն ետք՝ ամէն ինչ իր բնականոն հունին մէջ կը մտնէ, այնպէս ինչպէս թէ Եղեռնը պատահած չլիւր: Փախուստէն ետք՝ Եղեռնը չի լսուիր այլեւս: Վերջաւորութիւնը՝ վախճանը չէ պատահած: Վախճանական փորձառութեան իւրայատուկ ձեւ մըն է: Զարեանին յատուկ ձեւը:

Աղէտը չի լսուիր: Վախճանը չէ պատահած: Բայց կը շարունակէ գործել, ու պէտք չկայ Ֆրէժյտեան յետամղումին օրէնքները վերակոչելու, բացատրելու համար այդ «շարունակել գործել»ը: Կը գործէ ընդյատակեայ, ծովու անձայն արեկոծումով: Կը գործէ օրինակ՝ անդրփոխանցումը արգիլելով «Բանկօօպ»ին մէջ: Կը գործէ 1943ի վէպին մէջ, ուր անդրփոխանցումը թերեւս կը յաջողի, բայց կը յաջողի

կորիզային պայթուժի եւ տարրական ցրուածութեան յարուցած հարցերուն ամբողջական ֆնջումին զինովը:

Թրեհա աւելի լաւ հասկցուի հիմա, թէ ի՞նչ կ'ուզէր ըսել Յ. Օշական, գրելով թէ Զարեանը կարդալ՝ Սփիւռքը վերլուծել է: Սփիւռքը վերլուծել է, պայմանաւ որ 1943էն առաջ հրատարակուած գործերուն վրայ կեդրոնանայ ընթերցումը: Մնացեալը գրականութեան պատմութեան կը պատկանի ու կը վերաբերի: 1926էն 1937 հրատարակուած գործերուն մէջ է ի հարկէ՝ որ կ'արձանագրուի լուեիայն՝ Աղէտին լուսթիւնը, վախճանին պատահած ըլլալը, ու ասոնց բոլոր հետեւանքները: Այդ տարիներուն՝ Զարեան կը պայքարի դեռ հետեւանքներուն դէմ:

Միեւնոյն ատեն՝ պատասխան մը կ'ուրուագծուի հոս՝ երրորդ գլուխին մէջ զրուած հարցումին: Ինչո՞ւ զիտնիսեան հեթանոսութեան ժխտումը, ինչո՞ւ Դիոնիսոսին արտաքսումը: Արտաքսուածը այն է որ սպառնալիք մը կը ներկայացնէ: Դիոնիսոս անդամահատուած, յօշոտուած աստուածն է, այն մէկը որ կը նուիրուի ամբողջութեամբ կորիզային պայթուժին, այն մէկը որ մարդոց աչքին՝ այդ պայթուժին «դէմք»ն է, անյիշատակ «յիշատակ»ն է: Յոյներուն մտատեսութիւնները չէին վերապահուած միայն իրենց փորձառութեան: Կ'երկարաձգուին մինչեւ մեր օրերը: Լեզու մը կը տրամադրեն Աղէտը մտածելու համար: Յետադարձ կերպով՝ Աղէտին վախճանական փորձառութիւնը լոյս մը կը սփռէ, բիրտ ու ահաւոր լոյս մը, Յոյներու աստուածներուն վրայ, անոնց ներկայացուցած փորձառութեան վրայ: Զարեանի մեծութիւնն է այս ամբողջը զգացած ըլլալը, թէկուզ իր մերժումներուն եւ իր ժխտումներուն ընդմէջէն, թէկուզ Վարուժանի դէմ իր անհակադէմ յարձակումներուն ընդմէջէն:

Դիոնիսոսին վերապահուած էր Յոյներուն կողմէ փրկարար դեր մը: Դիոնիսոս փրկարար աստուածն է: Ի՞նչ կը փրկէ սակայն: Կը փրկէ Աղէտը: Աղէտը անկերպարանութեան կորիզն է: Անփրկելին: Անկէ «հեռաւորում» մը անհրաժեշտ է, կորիզային պայթուժէն չկործանելու համար: Բայց անհրաժեշտ է նաեւ անկերպարանի կորիզին կերպաւորումը, քանի որ «չկործանիլ» կը նշանակէ «կերպաւորել», կերպ տալ, լեզուին մէջ մտնել վերստին, ազատիլ անձայնութենէն: Այս կրկնակի դերը կը խաղայ Դիոնիսոս: Կը «ներկայացնէ» ան Աղէտը, Աղէտին խորագոյն՝ վախճանական փորձառութիւնը: Վարուժանի բանաստեղծութիւնը ներքին յարաբերութիւն մը ստեղծած ըլլալու էր դժոխային կորուստին հետ, յառաջագունէ, դառնալով զիտնիսեան հեթանոսութեան: Այդ յարաբերութիւնն է որ կը թուի անտանելի ըլլալ Զարեանի աչքին, անտանելի ոչ թէ իր պարունակութեամբ, այլ իր պարզ առկա-յութեամբ: